

FÓRUM

Nagy Botond

Közteherviselés és fejlesztéspolitika a dualizmus kori Háromszéken* (Gazdaságtörténeti vázlat)

A dualizmus kori Székelyföld egyértelműen elmaradott régióként szerepel a történeti értelmezésekben. Ez a megközelítés határozottan kifejezésre jut a 2016-ban napvilágot látott háromkötetes *Székelyföld története* című munkában is, ezért az elmaradott és segélyezésre szoruló régió tételét ezáltal formálisan kanonizálnak is tekinthetjük.¹ A régió gazdasági struktúrájának elmaradottságát és gazdasági teljesítményének alacsony fokát nincs okunk vitatni, ahogyan azt sem, hogy ebben az időszakban az állam egyre nagyobb szerepet vállalt mind a közületi, mind a gazdasági életben. Feladatunknak inkább az állami intervenció mindkét oldalának – bevétel és kiadás – megvizsgálását tekintjük, amely szándék az állami mindenhatóság és a helyi szereplők tehetetlenségének eltúlzott hangoztatásában gyökerezik. A modernizációs elméletek vagy az ezzel ellenkező teóriák olyan metaforáinak – mint a centrum-periféria vagy a szigetszerű fejlődés – sűrű ismételtése, meglátásunk szerint, nem segít hozzá kellőképpen annak leírásához, hogy Székelyföld Magyarország más régióihoz viszonyítva milyen teljesítményt nyújtott, szerkezete mennyire volt elmaradott, vagy hogy milyen mértékben volt integrálódva. Továbbá az integrációnak milyen dinamikája volt ebben az időszakban, végeredményben milyen természetű volt a viszony a földrajzi értelemben vitathatatlanul peremterület és központ között. Ezzel

* Készült az NKFI 128848. sz. Székely önképzés a 19-20. században c. program támogatásával.

1 Lásd Balaton Petra: Gazdaság és agrártársadalom. In Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története*. III. kötet. MTA BTK – EME – HRM, Székelyudvarhely, 2016, 137–241.; Bárdi Nándor: A történetírás és a székelykultusz. In Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története*. III. kötet. Id. kiad. 592–604.; Pál Judit: Városok a kiváltságok és a modernizáció kihívásai között. In Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története*. III. kötet. Id. kiad. 242–300.

a tanulmánnyal nyilván nem vállalkozunk mindezeknek a kérdéseknek a maradéktalan megválaszolására, vizsgálódásunk a székelyföldi régióhoz tartozó egyik vármegyének, Háromszéknek az államhatalommal való kölcsönös, anyagi természetű viszonyára koncentrálnak. Célunk, hogy olyan viszonyítási pontot hozzunk létre, amihez többé-kevésbé egzakt módon mérhető a magyar kormányzatnak a székelyföldi gazdasági élet fejlesztésére folyósított kiadása. Ennek a mértékegységnek a hiányában az állami intervenció olybá tűnhet, hogy a célterület egy magatehetetlen, az 1960-as években felszabadult, harmadik világbeli országokhoz hasonló gondokkal küszködő régió volt, amely téves képzetre ráerősít a századfordulós „államsegély” kifejezés, illetve a függőségi elméletek modelljeinek használata.

Tanulmányunkban az elsődleges viszonyítási pont a kincstári nyers jövedelmek éves összege, ami a valóságban befizetett adójellegű terhek összegét jelenti Háromszék vármegyében. Ehhez mérjük azoknak a kiadásoknak a valós és becsült volumenét, amelyet az államkincstár fordított a közszolgálatok működtetésére, továbbá a gazdasági élet valamely részének a támogatására. Előrebocsátjuk, hogy a fontosabb tételeket emeltük mind a bevétel, mind a kiadás oldalán, az alkalomszerű és kisebb összegű kiadásoktól kénytelenek voltunk eltekinteni, a tanulmány terjedelmi korlátai miatt. Ugyanakkor kijelenthetjük, hogy a kimaradt tételek összessége nyilvánvalóan nem haladta meg a másik viszonyítási pontunk, a törvényhatósági közigazgatási költségek tételösszegét. A jobb átláthatóság miatt minden összeget koronában adtunk meg, az átszámítások 1 forint = 2 korona árfolyamon történtek.

Közteherviselés

A kincstár adójellegű bevételeinek számsorait különböző forrástípusokban sikerült azonosítanunk, amelyek esetenként egymástól különböző összegeket mutatnak. Például a központilag összeállított, mind a hatvanhárom törvényhatóság éves bevételeit és kiadásait tartalmazó kiadványban Háromszék vármegyénél 799 719 korona összeg szerepel az 1904. évben begyűjtött egyenes állami adó rovatnál.² Ugyanabban az évben a sepsiszentgyörgyi pénzügyigazgatóságnak a vármegye közigazgatási bizottságához hivatonta beterjesztett jelentéseinek összesítése szerint az összeg 1 291 819 ko-

2 *A vármegyei törvényhatóságok közigazgatási, árva- és gyámhatósági kiadásai és bevételei az 1905. évi költségvetések alapján.* Budapest, 1906, 46–47.

rona.³ A különbség tehát 492 100 korona, ami legkevésbé sem elhanyagolható summa, okainak indokolt utánanézni. A pénzügyi tárca szelektíven szolgáltatja az adatot, kizárólag az 1904-es év adókiírása szerint az ugyanabban az évben befizetett összeget tartalmazza. Tehát hiányoznak belőle az előző évben kivetett, de csak az 1904. évben, hátralékként behajtott pénzüsszegek, illetve az 1904. év kivetésének az 1905-ös hátralékos befizetései. Ezzel szemben a pénzügyigazgatóság havi adatszolgáltatásaiban az egyenes állami adóként befizetett összegek szerepelnek, függetlenül attól, hogy a folyó év kivetése vagy az azt megelőző bármelyik év hátraléka a jogcím. A két összeg közötti nagy különbség elsősorban nem az adóalanyi helytelen magatartásra vagy az adóhivatalok gyenge hatásfokú gyakorlatára vezethető vissza, sokkal inkább az előző év országos költségvetésének elfogadása körüli késésekre. Mivel a kérdéses törvény nem kellő időben volt kihirdetve, az 1903. év folyamán Háromszék vármegyében az egyenes állami adó szokásos összegének kevesebb mint felét, 429 611 koronát sikerült behajtani, 573 338 korona befizetése pedig hátralékban maradt a következő évre.⁴

Munkánk során még egy forrástípussal számoltunk, az éves alispáni jelentésekkel, illetve az ennek összeállításához alapul szolgáló levéltári irat-csomókkal, amelyek különféle intézmények éves adatszolgáltatásait tartalmazzák. Azonban ezt az alternatívát kénytelenek voltunk elvetni, mivel csak hiányosan maradtak fenn iratok, továbbá itt is azzal kellett szembesülnünk, hogy a közölt adatok nem egyeznek a pénzügyigazgatóság által szolgáltatottakkal. A különbség itt abból adódik, hogy egy adott évre szóló alispáni jelentés a következő év félévi rendes közgyűlésén került bemutatásra, aminek időpontja június/július volt. A nyomdából ezt megelőzően, jellemzően májusban jött ki, tehát az előző év végétől már néhány hónap eltelt. A kérdéses tevékenységi jelentésben egyes adatok nem teljesen pontosan az előző év január 1.–december 31. közötti időszakra vonatkoznak, esetünkben előfordulnak olyan évek, amikor a hátralékos befizetések számai egé-

3 Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Osztálya (a továbbiakban RNL KMO), Fond 9. 859 á. (Háromszék vármegye Közigazgatási Bizottságának iratanyaga) 1904/II/466.

4 1903-ban a kivetett állami adó összege az előző évihez képest 69 023 koronával volt kisebb, aminek oka a pénzügyigazgatóság szerint a költségvetési törvény hiánya volt: „1903. évben keletkezett új üzletek és az összes pénzintézetek terhére a törvényen kívüli állapot miatt nem lett adó kiróva, ez okozza a lényeges kevesebbetet.” Az 1904-re maradt adóhátralék-összeg a dualista korszakban első alkalommal meghaladta az időben befizetett összeget, ezt pedig „a végrehajtás teljes szüneteltetése okozta” a hivatalos magyarázat szerint, végeredményben a törvény hiánya. (RNL KMO, Fond 9. 841. á. (Háromszék vármegye Alispáni Hivatalának iratanyaga) 1904/3491.)

szen szerkesztésének az idejéig szerepelnek a kiadványban anélkül, hogy erre a tényre utalás történt volna.

Igyekeztünk tehát a valóságban befizetett adóösszegeket nyomon követni, az egyenes adónemeken kívül a fogyasztási adókat, jövedékeket és illetékeket is nyilvánvalóan tárgyává tenni vizsgálódásunknak. Eme igyekezetet pedig kielégítően a sepsiszentgyörgyi pénzügyigazgatóság által közölt kimutatások támogatták. Ezen a ponton is egy további forráskritikai kitérőt kell tennünk, ami által egyrészt intézményszervezési változásokra kívánunk rávilágítani, továbbá adatképzési és kezelési vetületeket is érinteni szándékozunk.

A Sepsiszentgyörgyi Pénzügyigazgatóság, amelynek hatásköre Háromszék vármegyére terjedt ki, 1889. augusztus elsején kezdte meg működését.⁵ Ezt megelőzően, ezt a feladatot a Nagyszebeni Pénzügyigazgatóság látta el, amelyik 1851-ben jött létre, több más közigazgatási egységgel egyetemben Háromszék pénzügyei is ennek az intézménynek a fennhatósága alatt voltak. 1877. évet követően összesen nyolc erdélyi vármegyére (Alsó-Fehér, Brassó, Háromszék, Hunyad, Fogaras, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő, Szeben) terjed ki ennek a szakigazgatási egységnek a hatásköre, köztük Háromszék-re; az 1881-es népszámlálás szerint az ezen a területen élő lakosok lélekszáma 1 086 557 volt.⁶ Az első nehézség, amibe a kincstári jövedelmek kérdése körül beleütközünk, éppen az intézményszervezési formából származik. Jelesen, Háromszék vármegye közigazgatási bizottsága csupán két olyan adófajtára vonatkozó adatokat gyűjtött, amelyekben a neki alárendelt közigazgatási egységek, a községek, közvetlenül érintve voltak. Ezek pedig az egyenes állami adók, illetve 1881-től kezdődően a hadmentességi díj. Előbbi kategóriában az országos viszonyokhoz mérten kevesebb adónemben fizettek mérhető összeget Háromszéken, összesen tizenegy tétel szerepel a kimutatásokban. Az adófizetők száma 1881–1889 között 60 000 körül mozgott, ami a megye teljes lélekszámának megközelítőleg 45%-át tette ki. Többségükben a honosság szerinti községeknél fizették ezt az adót, kisebb részük az adóhivataloknál. 1881–1888 között állami egyenes adó jogcímén az éves átlagösszeg 895 000 korona. A hadmentességi díjat fizető személyek száma ehhez képest jóval kisebb, megközelítőleg 5000 volt, az általuk fizetett díj volumene is értelemszerűen csekélyebb, az éves átlagösszeg alig

5 RNL KMO, Fond 9. 841. á. 1890/I/6.

6 *A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt.* I. kötet. Budapest, 8–19.

haladta meg a 25 000 koronát.⁷ A szóban forgó eredmények tartalma újabb dilemma elé állított vizsgálódásunk során. Első lehetőség az volt, hogy az adóteher összegének megállapításához azokat a kimutatásokat vesszük alapul, amelyek a félévente kirótt adóösszegeket tartalmazzák, kivonva belőlük a törléseket, amelyek elemi csapások, fellebbezések és behajthatatlanság címén voltak hivatalosan jóváhagyva. Előnye ennek a kimutatásnak abban áll, hogy kiegyensúlyozottabb képet mutat, tehát az éves hullámzások kiküszöbölhetők. Hiányossága, hogy a zálogoláson és árverésen behajtott összegeket nem tüntette fel. A második lehetőség az volt, hogy a félévente befizetett összegekre alapozzuk saját számsorainkat. Azért döntöttünk végül ezen utóbbi változat mellett, mert a későbbi évek adatszolgáltatási gyakorlatával jobban összeegyeztethető. Továbbá, nem hagyhattuk figyelmen kívül, hogy kutatásunk középpontjában mégiscsak a valóságban befizetett adóterhek állnak.

A fogyasztási adók, jövedékek és illetékek terén – mivel ezek behajtása és kezelése nem képezte a közigazgatás feladatát, és így helyi szinten kimutatások sem készültek róluk – becslésekbe voltunk kénytelenek bocsátkozni, ehhez pedig a nagyszebeni pénzügyigazgatóságnak a hivatalos statisztikai közleményekbe foglalt adatait használtuk fel.⁸ A fogyasztási adók köréből, ami Háromszék vármegyére hárult, minden további nélkül kizárhatjuk a bor- és cukoradót, mivel az adózási gyakorlat a termelési hely szerinti befizetés elvén működött, szőlőtermesztés pedig nem volt és cukorgyár sem működött a területén. A hús fogyasztási adót, jobb megoldás híján, kénytelenek voltunk a lakosság lélekszáma alapján meghatározni, bár a korabeli élelmezési statisztika Háromszéket, Brassó vármegyét követően, Erdély legnagyobb hús fogyasztójaként tüntette fel.⁹ A söradó esetében hasonlóképpen jártunk el: Háromszéken működött két jelentősebb és több kisebb sörgyár, amelyek együttesen nyilván kevesebbet termeltek, mint például a Brassó vagy Nagyszében városokban lévő. A korabeli termelési és értékesítési eljárások azonban meglehetősen helyhez kötöttek voltak, a borfogyasz-

7 Az adatok azokból a féléves tevékenységi jelentésekből származnak, amelyeket Háromszék vármegye közigazgatási bizottsága félévente terjesztett fel a Pénzügyminisztériumnak. (RNL KMO Fond 9. 841. á. 1881/II/77.; 1882/I/8.; 1882/I/11.; 1883/II/11.; 1884/II/85.; 1886/II/26.; 1887/II/65.; 1888/II/39.; 1889/II/68.)

8 Fogyasztási adózási adatok a Nagyszebeni Pénzügyigazgatóságban lásd: *Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1885. X. kötet, 36–37.; 1886. X. kötet, 36–37.; 1887. X. kötet, 36–37.; 1888. X. kötet, 36–37.

9 Lásd: Keleti Károly: *Magyarország népességének élelmezési statisztikája physiologiai alapon*. Athenaeum, Budapest, 1887, 205–207.

tás korlátozottsága miatt is kijelenthető, hogy Háromszéken átlagban legalább annyi sört termeltek és fizettek utána adót, mint a pénzügyigazgatósághoz tartozó megyék átlaga. A Nagyszebeni Pénzügyigazgatóság által ellenőrzött területen 1885-ben 55 kereskedelmi (műszerű) és 13 546 házi jellegű (közönséges) szeszfőzde működött, 1888-ban pedig előbbiből 51, utóbbiból pedig 16 641.¹⁰ Szeszadó tekintetében tehát már nem hagyatkozhatunk az előző becslésmódra, mivel a pénzügyigazgatóság területén működésben levő kereskedelmi szeszgyáraknak legalább negyedét Háromszék vármegye adta, továbbá a házi jellegű főzdek terén is a mezőny élvonalában lehetett. Ennek megfelelően a szeszadó 25%-át Háromszék vármegyének tulajdonítjuk 1885–1888 között, ami szilárd meggyőződésünk szerint nem eltűzött arány.

A jövedékek és illetékek terén ennél vitathatóbb eredményekkel voltunk kénytelenek számolni, ugyanis az ország pénzügeit taglaló hivatalos statisztika ezeknél az adó kategóriáknál már nem közölte a pénzügyigazgatósági szinten bontott adatokat, hanem csak az országos összesítést. Dohányjövédék esetében, ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a dohányzás mértéke Háromszéken nem sokban térhetett el az országos átlagtól (az országos éves eredményt elosztva az ország lakosság számával, majd ezt megszorozva a vármegye 1881-es népszámláláson regisztrált lélekszámával), akkor egészen rendkívüli eredményt kapunk: 1884–1888 között Háromszék vármegyében évente átlag 744 205 koronát fizettek be ezen a címen. Hogy ez mennyire eltűzött érték, azt mutatja a következő öt év kézzelfogható adata: 1889–1893 között ezen a címen befizetett éves átlag 360 655,10 korona volt, tehát kevesebb, mint az előző időszak becsült értékének a fele. Még nagyobb a különbség a bélyeg- és jogilleték tétel esetében: az előbbi időszak becsült értéke 473 912 korona, utóbbinak valós értéke 163 974 korona. A díjjövedék esetében pedig 6956 korona és 3273 korona közötti összeg volt a különbség. Egy esetben, a határvámnál fordított a helyzet: 1884–1888-as időszak becsült éves átlagösszege 9438 korona, a következő öt évben valóságosan befizetett éves átlag ennek több mint kétszerese, 22 535 korona. Ez azzal magyarázható, hogy Háromszék vármegyében két olyan határátlépő állomás volt, ahol vámhivatal is működött, ezek szerepe a predeáli vasúti csatlakozás kiépítése nyomán a vizsgált időszakban nagymértékben hanyatlott, főleg hogy a távolsági áruforgalom áttevődött a vasútra. Ennek ellenére a helyi jellegű kereskedelem jórészt továbbra is köz-

10 *Magyar Statisztikai Évkönyv*. 1885. X. kötet, 42–43.; 1888. X. kötet, 44–45.

úton, igás fogatokon zajlott, tehát biztosak lehetünk abban is, hogy ennek a vámnak a zömét háromszéki iparosok és kereskedők fizették be.

Összegezve a fenti gondolatmenetet, az illetékek és jövedékek országos átlagának a rávetítése Háromszék vármegyére az 1889 előtti időszakra nem a megfelelő eljárás, mert ilyen módon ez a kategória a kincstári összes nyers bevétel 45,61%-át tenné ki, holott a következő ötéves ciklusban ez az arány csak 18,26%-ot jelentett. Ennek okán, az illetékek és jövedékek csoportra vonatkozóan, az 1881–1888 közötti időszakra ennek a 18,26%-nak az alkalmazása mellett tesszük le a garast. E döntés mellett szól az az érv is, hogy a kérdéses időszakban lényeges jogszabályi változás nem történt, ami a jövedékek és illetékek volumenét lényegesen befolyásolta volna. Kivételt képez a határvám, ami a szomszédos Romániával való vámháború kitörése után országos szinten meredeken visszaesett, 1889–1893 között Háromszéken ennek aránya az összes kincstári jövedelemhez viszonyítva 0,75%-ot tett ki. Ez az arány az 1887 és 1888-as évre vonatkozóan minden bizonnyal érvényesíthető, de az 1886 júliusa előtti időszakban ennek többszöröse lehetett a határvám címen elkönyvelt éves összeg.¹¹ Alternatíva hiányában kénytelenek vagyunk ebben az esetben is a 0,75% részesedési arányt alkalmazni.

A Sepsiszentgyörgyi Pénzügyigazgatóság 1889–1895 között pontos fél-éves adatokat közölt a kincstár adójellegű jövedelmeivel kapcsolatosan a vármegye közigazgatási bizottságával,¹² ez 1896–1901 között annyiban változott, hogy felsőbb utasításra éves összesített adatokat szolgáltatott a valóságos befizetésekről.¹³ A Háromszék vármegye közigazgatási bizottsága által képzett iratanyag kutatása során nyilvánvalóvá vált, hogy a hivatalban levő pénzügyigazgató havonta beterjesztette a befizetések volumenéről szóló jelentését, feltehetően már 1889 augusztusától kezdődően. Ennek az irattári állagnak az 1901. év előtt képzett anyaga alapos selejtezésen esett át még az első világháborút megelőzően. Azonban a későbbi, az 1901–1918

11 A Romániából származó import értéke 1885-ben 80 000 000 korona volt, 1886-ben ez 20 000 000 koronára, azaz negyedére esett vissza. Hogy nemcsak egy átmeneti változásról van szó, azt mutatja, hogy az 1876–1885 közötti időszak importjának éves átlaga 77 720 000 koronát tett ki, a következő tíz évben, 1886–1895 között ez az érték 13 117 200 korona volt, a csökkenés tehát 83,12 százalékpontnyi. Lásd Nagy Botond: *Az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia utolsó kereskedelmi és vámegegyezménye*. In Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (szerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv*. MTA BTK, Budapest, 2016, 379–412.; különösen 405–409.

12 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1889/II/68.; 1890/I/6.; 1891/I/4.; 1892/I/3.; 1893/I/2.; 1894/I/4.; 1895/I/6.

13 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1898/II/91.; 1899/II/75.; 1900/II/146.; 1901/II/77.; 1902/II/142.

közötti időszakban beterjesztett pénzügyigazgatói havonkénti jelentések hiánytalanul a helyükön vannak, ami pedig végső soron beteljesíti bármely számadatokkal operáló történész legmerészebb álmait.¹⁴

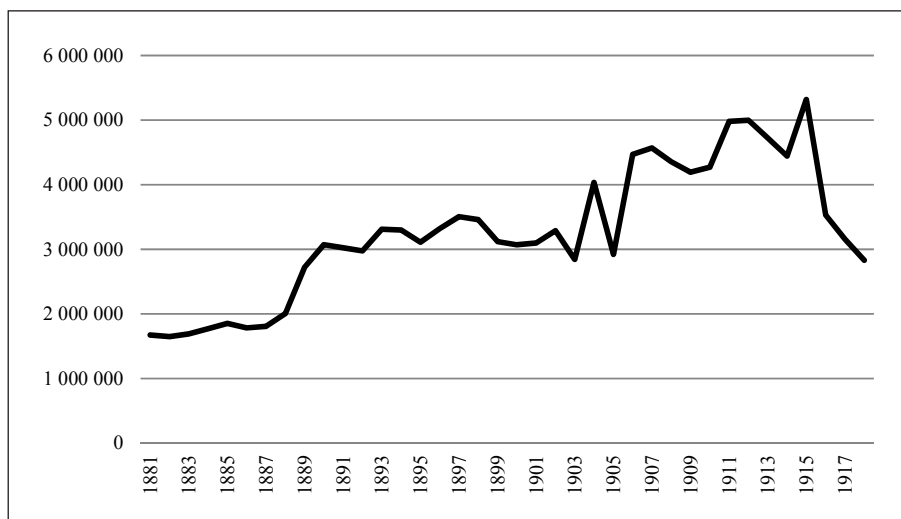
A fenti adatok összesítéséből tehát összeállt egy diagram, amely a Háromszék vármegyében 1881–1918 között begyűjtött adójellegű kincstári jövedelmek éves volumenét tartalmazza. Kihangsúlyozzuk, hogy nyers adatokról van szó, azaz olyan begyűjtött összegről, amelyhez különböző bevételi tételek (adónemek) esetében különböző mértékű kiadás is társult. Ebből a szempontból az egyenes állami adókra ráakódott költségek tekinthetőek a legcsekélyebbnek, mert az adóhivatalok és községek végezték a begyűjtését és kezelését, utóbbiaknak ez feladatuk volt, amiért külön javadalmazás nem járt. A dohányjövedék esetében az adott bevételnek a költségterhe lényegesen nagyobb, elég ha csak a dohányárak előállítás, szállítási és raktározási költségeire gondolunk. Arányokat tekintve, az 1889-ben életbe lépett, szeszgyárak termelését, adóztatását és jutalmazást érintő törvénycsomag nyomán a szeszadóteher rendkívüli mértékben megemelkedett, ezzel párhuzamosan a jogszabályok rendelkeztek a szeszgyáraknak kiutalandó termelési prémiumokról, illetve a kedvezményesen termelt szeszmenyiség Magyarország és Ausztria közötti felosztásáról. A fiskális fordulat abból a szempontból is jelentős volt, hogy a fogyasztási adóból a községek is előre kialakított kárpótlási összeg alapján részesültek, továbbá ennek behajtása már nem képezett közigazgatási feladatot, akik erre vállalkoztak, anyagi részesedés ellenében tették. Ezek szerint a pénzügyigazgatósági kimutatásban szereplő nyers bevétel nem ment teljes egészében az államkasszába, ebből visszafordították a termelési prémiumot, illetve a községek számára kiosztott részesedést, amint azt később tárgyalni fogjuk.

A diagram alapjául szolgáló számadatok között nincs ott a só eladásából származó jövedelem, elsősorban azért, mert a pénzügyigazgatósági havi jelentésekből ez a tétel teljességgel hiányzik, továbbá, mert annak ellenére, hogy a hazai sóbányászat és értékesítés az állam számára fontos üzletet jelentett, a vele járó költségek igen magasak, ezért a tiszta jövedelem csak csekély arányt képviselhetett. Továbbá, nem kapott itt helyet az állam mezőgazdasági, ipari és pénzügyi vállalkozói tevékenységéből származó kincstári jövedelem sem. Ennek oka részben az, hogy egyes, ebbe a kategóriába tartozó tevékenységek, mint a gőzhajózás, bányászat és kohászat, nem mű-

14 RNL KMO Fond 9. 859. á. 1902/A/5.; 1903/II/492.; 1904/II/466.; 1905/II/443.; 1906/II/447.; 1907/II/544.; 1908/II/423.; 1909/II/468.; 1910/II/430; 1911/II/416.; 1912/II/439.; 1913/II/415.; 1914/II/151.; 1915/II/113.; 1916/II/88.; 1917/II/143.; 1918/II/34.

ködtek az általunk vizsgált területen. Ugyanakkor más tevékenységek, mint a vasút (1896 után), állami erdők, az állami ménes, posta és távirta, lottó stb. Háromszék vármegyében is generált bevételt az államkincstárnak, azonban ennek összeszerű becslésére nem vállalkoztunk.

1. diagram. *Kincstári nyers bevételek Háromszék vármegyében (korona)*

A diagramunkban feltüntetett kincstári nyers bevételek éves volumenéről mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy ez a vizsgált időszak alatt folyamatosan emelkedett. Ugrásszerű növekedést hozott a fogyasztási, főképp a szesz adózási reformja 1889-ben, aminek eredményeképpen két év leforgása alatt a bevétel összege abszolút számban mérve több mint egymillió koronával emelkedett. Az inkasszált összegek folyamatos növekedése mellett további sajátosság az évenkénti hullámzás. A hullámvölgy 1903-ban és 1905-ben volt a legmélyebb. Előbbiről már szót ejtettünk, utóbbinak oka szintén az országos nagypolitikában keresendő: a Fejérváry-kormány alkotmányellenes kinevezése az uralkodó által a vármegyék ellenkezését váltotta ki, ennek egyik hozadéka, hogy a parlament által meg nem szavazott költségvetés miatt az egyenes államadók beszédése csak igen kis részben történt meg. Háromszéken például csupán 266 461 koronát hajtottak be, ami a szokásos összegnek megközelítőleg egynegyedét tette ki.¹⁵ Rendkívüli év volt adóbehajtás szempontjából is 1916, amikor a román invázió miatt

¹⁵ RNL KMO Fond 9. 859. á. 1905/II/443.

szeptember–november között szünetelt ez a tevékenység,¹⁶ továbbá 1918, amikor november–decemberben nem gyűjtöttek adót a hivatalban levő pénzügyigazgató szerint: „a novemberi havi adó-befizetési eredményekről jelentést nem tehetek, mivel az adóhivatalok a jelenlegi zavaros viszonyok miatt számadásokat nem terjesztettek be”.¹⁷

A bevételek növekedési ütemének és mértékének megvilágítására, a fenti hullámzások keltette zavar kiküszöbölésére ötéves ciklusok egyszerű éves átlagának a bemutatása kínálkozott a megfelelő megoldásnak. Ennek nyomán világossá válik, hogy az 1880-as évekhez viszonyítva a századelő első évtizedének eredményei megduplázódtak. A fejlesztéspolitika szempontjából itt előre kívánjuk bocsájtani a megjegyzést, hogy ez utóbbi időszak egybeesik a központi kormányzat által kezdeményezett gazdasági támogatási mechanizmussal, az úgynevezett székely akcióval.

Fontosnak látjuk ezen a helyen külön kitérni az egyenes állami adók és a szeszadó összegének változásaira, mivel az idetartozó adónemek az összes adóterheknek a döntő hányadát tették ki, ugyanakkor ezek rávilágítanak a vármegye gazdasági szerkezetére és teljesítményére is. Továbbá a központi kormányzat gazdasági fejlesztéspolitika mozgatórugóinak egyes befolyásoló tényezőit is ezen a helyen próbáljuk beazonosítani, mivel alapfeltevésünk szerint egyes állami támogatások olyan céllal érkeztek a térségbe, hogy azok valamilyen formában meg is térüljenek, az ilyenfajta befektetői bizalmat pedig erősítette a jó adózási eredmény. Az államkincstárat kezelő hivatalnoki gárda olyan hatáskörökkel rendelkezett, amit a politikai élet szereplőinek hirtelen felindulása vagy a sajtó befolyásolási szándéka nyilvánvalóan nem írt felül. Ennek a rendszerbeli sajátosságnak könnyvelhető el végső soron, hogy a pénzügyi tárca egyik legjelentősebb székelyföldi befektetése – a sepsiszentgyörgyi állami dohánygyár – a legjobb fiskális eredményeket produkáló székely vármegyében kapott helyet.

1. táblázat. *A kincstári nyers jövedelmek éves átlagösszege Háromszék vármegyében (korona)*

Ciklus	Éves átlagösszeg
1881–1885	1 727 811
1886–1890	2 277 789

16 Az 1916. évi augusztusi pénzügyigazgatói jelentés csak 1917 februárjában készült el, mivel a tisztviselők elmenekültek (RNL KMO Fond 9. 859. á. 1916/II/88.)

17 RNL KMO Fond 9. 859. á. 1918/II/34.

1891-1895	3 142 937
1896-1900	3 294 755
1901-1905	3 237 493
1906-1910	4 371 059
1911-1915	4 893 104
1916-1918	3 171 215

Az egyenes államadók összegét tekintve azonnal megállapítható, hogy a vizsgált időszakban ez nem változott jelentős mértékben. A századforduló előtti években ez az összeg, az éves hullámzásoktól eltekintve 900 000 korona körül mozgott. A bevételi tétel volumene az egységes közigazgatási rendszer kialakítása után állandósult, előzményének tekinthető még az 1875-ben elfogadott adózási törvénycsomag, ami által bővültek az adónemek, ugyanakkor egyes tételek terhei is növekedtek. Háromszék vármegye 1877-ben történt megalakulása azért is fontos, mert a volt Felső-Fehér vármegyéhez tartozó enklávék csatolásával jelentős nagybirtokállomány került az új közigazgatási egység kötelékébe, ez pedig a földadóalapot számottevő mértékben megemelte.¹⁸

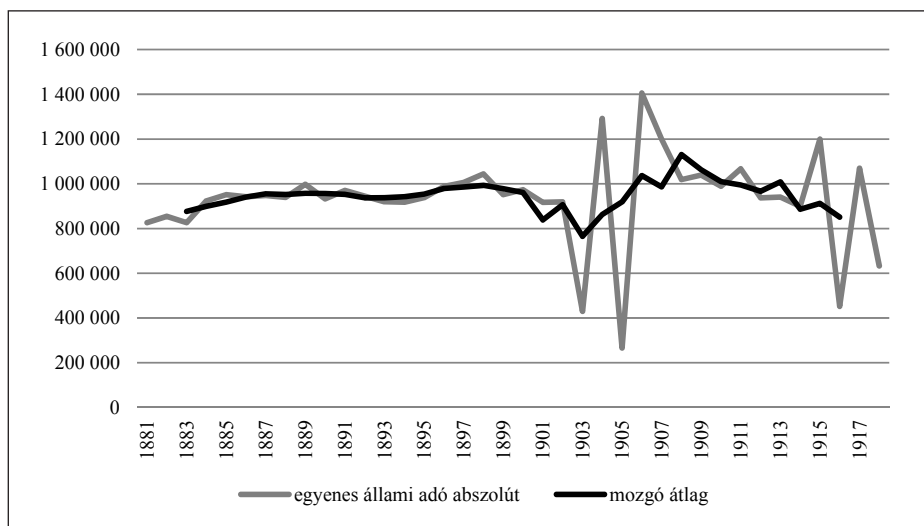
Az 1880-as évek elején az adóbehajtás hatékonysága hagyott még kívánivalót, 1881-ben például az előző évi hátralék a folyó évi kivetésnek megközelítőleg 12%-át tette ki, ezt pedig rendkívül jó, addig nem látott eredményként ünnepelte a vármegye közigazgatási bizottsága. A pénzügyi tárcához felterjesztett tevékenységi jelentésben javaslatokat is megfogalmaztak az adóbehajtás határfokának a javítására, ebben pedig konkrétan a napszámosok és törpebirtokosok társadalmi kategóriája – jellemzően, akiknek egy jelentős része Romániába járt idénymunkára – volt felelőssé téve az elkönyvelt rossz eredmények miatt. A javaslat szerint a napszámosok I. osztályú kereseti adójukat még azelőtt be kellett volna fizessék, mielőtt elszegődtek volna a nyári szezonba. Ugyanakkor az évi 30 forint alatti földadót fizető kisbirtokosok esetében, akik nem egyenlítették ki idejében a tartozásukat, vagy hollétük ismeretlen volt, a községi eljáróságok kisajátíthatták és haszonbérbe adhatták volna földjeiket, amíg a hátralék ily módon el nem fogyatkozik.¹⁹ Ezt az elképzelést végül nem lehetett kivitelezni: a napszámo-

18 Nagy Botond: Háromszék legkedveltebb adóalanyai 1871-1918. In Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Elíttek Háromszéken a 19-20. században: A politikai, gazdasági, egyházi és kulturális élet szereplői*. Pro-Print Könyvkiadó – Háromszék Vármegye Kiadó, Csíkszereda-Sepsiszentgyörgy, 2015, 125-176.; 126.

19 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1882/I/8.

sok rendszerint ősszel fizették be adójukat, mivel a mezei munkák szezonjának a lejártával rendelkeztek csak annyi pénzzel, hogy ezt megtehessék, a felvázolt kényszerhaszonbérletre pedig nem adtak lehetőséget az érvényben levő jogszabályok.

2. diagram. *A behajtott egyenes államadó éves összege Háromszék vármegyében (korona)*

A korszak második felében, a századfordulót követő években az egyenes adók éves összege valamelyest növekedett. A világháborút megelőző 34 év választóvonalára 1897 és 1898 év között helyezhető el, az ezt megelőző, és az ezt követő 17 év átlaga közötti különbség alig több mint 27 000 korona, vagyis az utóbbi időszak növekedése az előbbihez mérten nem érte el a 3 százalékpontot. Végeredményben ez elég szerény eredmény, és elsősorban az ipari tevékenység növekedését mutatja, mivel az agrárszektor alapját jelentő földadó mértéke nem változott lényegesen.

Ami az egyenes állami adóterhek megoszlását illeti, megállapítható, hogy a teljes összeg 10–12%-át a vármegye legnagyobb adózói folyósították az államkincstárnak. Ők az úgynevezett virilisek, akik Háromszék vármegye fennállásának ideje alatt szám szerint 126-on voltak, az összlakosság 0,09–0,1%-át, az összes adózónak pedig 0,21–0,22%-át tették ki.²⁰ Ez a csoport tehát a jéghegy csúcsa, ami az adóalanyokat illeti, a maradék 89–90%-nyi

²⁰ Vö. Nagy Botond: Háromszék legkedveltebb adóalanyai 1871–1918. Id. kiad. 137–138.

adóállomány a lakosság majdnem felének a vállára nehezedett, ebben pedig minden foglalkozási kategória benne van, le egészen a kisegyszisztenciáig. Az egyenes adót nem fizetők komoly embertömeget képeztek, róluk az út-ügyről szóló részben ejtünk szót, mivel ők voltak azok, akik természetben teljesítették a kirótt közmunkát. Háromszéken az egyenes állami adók kategóriában összesen kilenc tételt fizettek mérhető mennyiségben. Ebben a legnagyobb súlyt 1882–1895 között a földadó képviselte (33%), majd a keresetadók (I, II, III, IV osztályúak együttesen 33%), illetve az általános jövedelmi pótagó (16%). Kisebb súlya volt a házostályadónak (8%), a tőkeamat- és járadékadónak (4%), a házbéradónak (2%), illetve a nyilvános számadásra kötelezett egyletek és vállalatok adójának (1%). A maradék három százalékot az utólagos előírás tette ki, kisebb töredékeket pedig a további adónemek. Nincs okunk feltételezni, hogy a következő időszakban ez változott volna. A közterhek összességéhez viszonyítva az egyenes adók súlya folyamatosan csökkent, 1889-ben 39,5%-ot, 1898-ban 27,9%-ot, 1911-ben 27,1%-ot képviselt.²¹ Ide kívánczok megjegyezni, hogy Háromszék vármegyében az 1890-es évek elejétől kezdődően létrejött faipari vállalatok, amelyek toronymagasan a legnagyobb üzleti forgalmat bonyolították le évtizedeken keresztül, a működési területnek számító törvényhatóságban csak föld- és épületadót fizettek. A jóval nagyobb összeget képviselő társasági és különféle jövedelemadókat pedig ott fizették, ahol a részvénytársaságok székhelyei voltak bejegyezve, azaz Budapesten és Nagyváradon.²²

Az egyenes adózási adatokat az 1900–1909 közötti időszakra vonatkozóan áll módunkban összehasonlítani a más törvényhatóságokéval.²³ Ezen

21 Uo. 142–143.

22 Uo., valamint Nagy Botond: Erdővagyon-újraelosztás és faipari vállalatok megjelenése Háromszéken. In Egyed Emese – Pakó László – Weisz Attila (szerk.): *Certamern I. Előadások a magyar tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szaksztyályában*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2013, 335–352.; 351.

23 A rendelkezésünkre álló forrás a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal által összeállított statisztika (*Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sorozat. 40. kötet. *Magyarország vármegyéinek háztartása és gyám-pénztárai az 1909. évben*. Budapest, 26–27.). A vármegyék által befizetett adóösszegekre vonatkozóan a pénzügyi tárca szolgáltatja az adatokat, a korábbiakban már említett nyomtatványban (A vármegyei törvényhatóságok közigazgatási, árva- és gyámhatósági kiadásai és bevételei az 1905. évi költségvetések alapján. Id. kiad.) közöltekkel azonosak, kivételt képez öt vármegye – Borsod, Hunyad, Nógrád, Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Zemplén –, ahol csekélyebb eltérés mutatkozik. Mint már említettük, ezek szelektív adatok, vagyis az az összeg szerepel benne, amit a kivetési évben be is fizettek, a hátralékösszegek hiányoznak. Megválaszolatlan kérdés, hogy 1903-ra és 1905-re vonatkozóan miért

évtized alatt a Magyarországon évente átlagosan befizetett, egy főre eső összeg 7,90 korona, a 16 erdélyi megye nélkül pedig 8,42 korona volt. Erdélyben ugyanez az érték 5,45 korona volt, azaz a magyarországinak még kétharmadát sem tette ki. Az erdélyi átlagot a Király-hágón túli 47 vármegyéből összesen hét nem érte el: Krassó-Szörény (5,43 korona), Ung (5,08 korona), Bereg (4,79 korona), Ugocsa (4,29 korona), Trencsén (4,23 korona), Árva (4,21 korona), Máramaros (3,50 korona). Tehát nagyjából arról a földrajzi régióról beszélünk, amely a magyar kormányzat által elindított gazdasági felzárkóztatási programnak a kedvezményezettje volt, még azt megelőzően, hogy hasonló program 1903-tól kezdődően Székelyföld irányába is megindult volna.

Az Erdélyre vonatkozó adatok esetében, mindenekelőtt számításba kell venni azt a tényt, hogy Kolozsvár és Marosvásárhely törvényhatósági jogú város volt, és mint ilyenek, nem kaptak helyet ebben a statisztikában. Ezzel szemben a két nagyváros, Brassó és Nagyszeben rendezett tanácsú városok voltak a vármegyék keretében, részben ennek tulajdonítható az erdélyi átlagot jócskán meghaladó eredményük.

2. táblázat. *Egy főre eső évi átlagos egyenes adóteher Erdélyben, 1900–1909 (korona)*

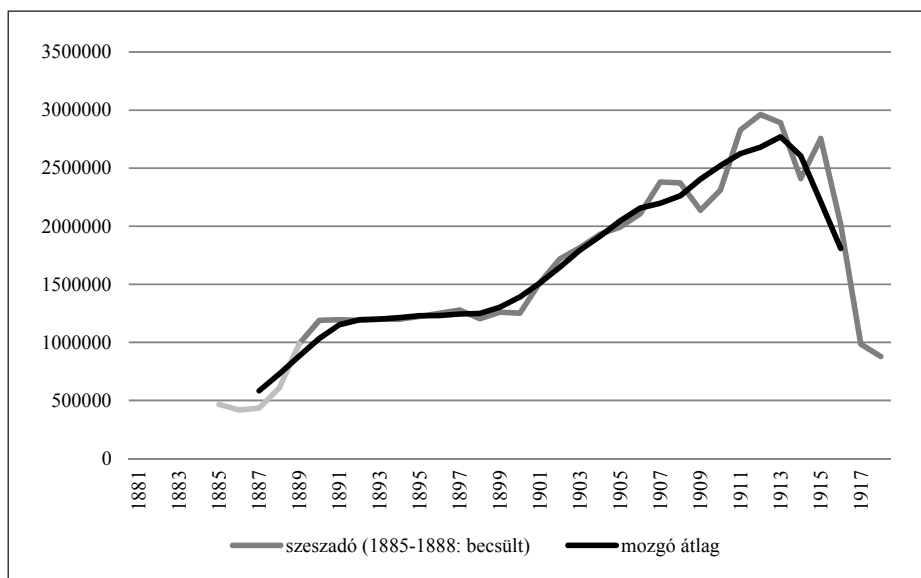
Törvényhatóság	Adóteher
Brassó	11,83
Szeben	7,85
Nagy-Küküllő	6,45
Alsó-Fehér	5,79
Háromszék	5,78
Hunyad	5,51
Beszterce-Naszód	5,48
Kis-Küküllő	5,48
Szilágy	5,01
Fogaras	4,87
Szolnok-Doboka	4,48

szerepel nagyobb összeg a hivatalos statisztikában, mint a Sepsiszentgyörgyi Pénzügyigazgatóságnak a valóságos befizetésekről szóló jelentése. Erre az adatszolgáltatásra vonatkozó ismertető, az ún. Általános jelentés sem ad felvilágosítást (19*–25*). Az 1900–1909 közötti időszaknak az egy főre vetített éves befizetési átlagösszege a pénzügyigazgatósági kimutatás szerint 6,91 korona, a statisztika szerint pedig 5,78 korona. A különbség tehát 1,13 korona, ami a hátralékösszegeknek felel meg.

Maros-Torda	4,47
Kolozs	4,46
Torda-Aranyos	4,42
Udvarhely	4,20
Csík	3,91

A négy székely vármegye közül a legjobb egyenes adózási eredményt Háromszék érte el, az erdélyi átlagot kevéssel meg is haladta, ez az ötödik helyet biztosította számára a tizenhat közül. A további három székely törvényhatóság már az országrész átlaga alatt teljesített egyenes adózás terén, a lista utolsó két helyén Udvarhely és Csík állott, utóbbinál gyengébb eredményt országos szinten csak Máramaros produkált.

3. diagram. *Háromszék vármegyében befizetett szeszdó (korona)*

Háromszék vármegyében a szeszdóként elkönyvelt összeg növekedése egészen rendkívülinek írható le. Az 1889-es pénzügyi reformot megelőzően az egyenes állami adónak még a felét sem tette ki a szeszdó összege, 1890-ben kevéssel már meghaladta azt, 1907-ben annak kétszerese, 1913-ban pedig a háromszorosa volt. A világháború első két évében úgy tűnik, a szeszdó gyárok zavartalanul működtek, az általuk kifizetett adóösszegek még közel a békebeli utolsó évek szintjén voltak. 1917 és 1918-ban azonban ez az ösz-

szeg jelentősen visszaesett, ám így is a behajtott egyenes adó szintjén mozgott. A visszaesés oka kisebb részben volt az, hogy az 1916-os román invázió során, a közrend felbomlása miatt számos főzde károsodást szenvedett mind a készletet, mind a berendezést tekintve.²⁴ A termelés visszaesését azonban a háború elhúzódása, és ebből kifolyólag az ellátási nehézségek idézték elő, ami miatt a főzéshez nem maradt elegendő alapanyag.

Összegezve a kincstári nyers jövedelmek kérdéskörét Háromszék vármegyében azt állapíthatjuk meg, hogy a különféle jogcímen befizetett összegek az 1880-as évektől kezdődően az első világháború kitöréséig több mint a kétszeresére nőttek. Az egyenes állami adókból származó összeg nem változott számottevően a vizsgált időszak alatt, ennek a jogszabályi kerete sem módosult olyan értelemben, hogy az adótételek száma vagy a terhek növekedtek volna. Ezzel szemben a növekedés motorját a szeszadó jelentette, ami végső soron a vármegye sajátos gazdasági struktúrájából és a kelet-erdélyi térség fogyasztási szokásaiból származtatható.

A közszolgálatok költségei

Középszintű közigazgatás, pénzügyigazgatás és igazságszolgáltatás

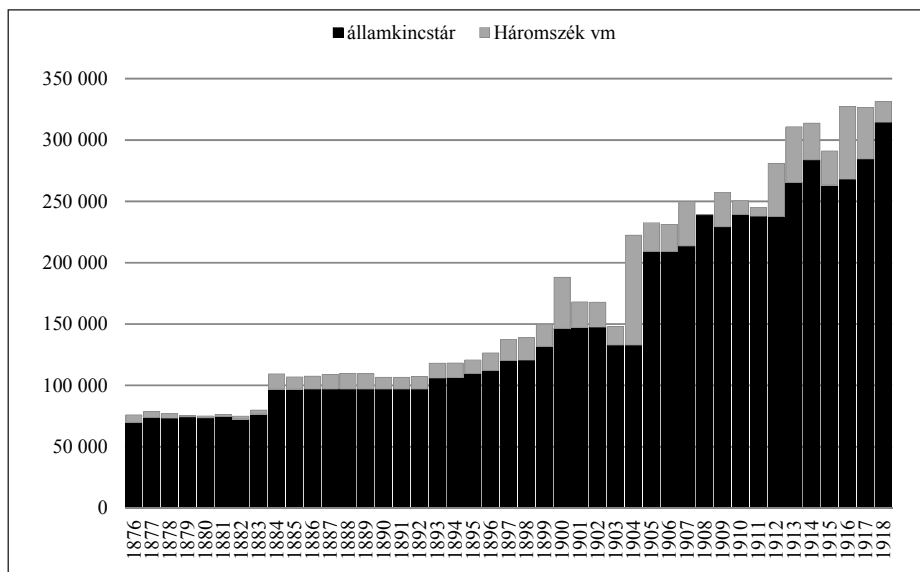
Ezen a helyen a közigazgatási, pénzügyigazgatási és igazságszolgáltatási apparátus éves költségeit szándékozunk megbecsülni. Az igazgatási rendes költségek két kategóriából tevődnek össze, az úgynevezett személyi és dologi kiadásokból, ezek legfontosabb alcsoportjai: épületek (fenntartás, fűtés, világítás, takarítás, folyó javítások, stb.), irodai szükségletek (papír, tinta, írószer, nyomtatványok, hivatalos lapok és jogszabályok előfizetési stb.), postai átalány, illetve a tisztviselők és szolgaszemélyzet illetményei (fizetés, különféle pótlékok, utazási költségek és kiszállási díjak stb.). A vármegyei közigazgatás költségeire vonatkozóan a számadásokban szereplő adatokra támaszkodtunk, amit a rendes közgyűlésnek kellett évente jóváhagynia.²⁵

²⁴ Kárjelentéseket lásd: RNL KMO Fond 9. 841. á. 1917/585.

²⁵ RNL KMO Fond 9. 844. á. (Törvényhatósági Bizottság iratai) 10. kötet, 22-24.; 14. kötet, 13-14.; 17. kötet, 19-26.; 20. kötet, 35-38.; 24. kötet, 23-25.; 29. kötet, 13-15.; 33. kötet, 21-22.; 38. kötet, 18-20.; 41. kötet, 23-24.; 44. kötet, 11-12.; 48. kötet, 18-19.; 51. kötet, 14-28.; 54. kötet, 46-49.; 57. kötet, 25.; 60. kötet, 24-25.; 64. kötet, 30.; 67. kötet, 40-45.; 71. kötet, 46-50.; 74. kötet, 35-40.; 78. kötet, 30-34.; 81. kötet, 34-39.; 84. kötet, 36-40.; 87. kötet, 22-26.; 91. kötet, 45-48.; 94. kötet, 72-76.; 97. kötet, 101-105.; 101. kötet, 26-30.; 105. kötet, 49-51.; 111. kötet, 15-17.; 116. kötet, 109-111.; 122. kötet, 14-15.; 127. kötet, 19.; 131. kötet, 61.; 134. kötet, 158-159.; 137. kötet, 18.; 140. kötet, 16-17.; 142. kötet, 14-15., 115.; 145. kötet, 19.; 146. kötet, 18.; 148. kötet, 109.; 150. kötet, 34., 144.

A közigazgatási kiadások fedezésének terhe legnagyobb részben az államkincstárra hárult.

4. diagram. *Háromszék vármegye közigazgatási költségfedezet-forrása (korona)*

A költségek részletezésénél meg kell említenünk, hogy összesen öt épület fenntartása tartozott a kategóriához: a vármegyeháza Sepsiszentgyörgyön, illetve a négy járás főszolgabírói hivatalának helyt adó, jóval kisebb felületű ingatlanok. A községi vagy körjegyzőségi hivatalok költségei nem tartoztak ide, azokat az érintett községek állták, ugyanúgy a jegyzői fizetéseket is ezeknek kellett kigazdálkodniuk. A megye által kezelt épületek költségei – például a Ferenc József megyei közkórházé – nem szerepeltek ezen a helyen az egész vizsgált időszak alatt. A vármegyeházához tartozott egy börtön, ahol főleg a szolgabírói hivatalok által kihágás miatt elítélteket tartották fogva. A börtönmester és az örök fizetése a közigazgatási költségeknél volt feltüntetve, ám a fogvatartottaknak saját ételmezési költségüket maguknak kellett utólag kiegyenlíteniük, kivételt képezett, ha szegénységi bizonyítványt tudtak felmutatni, akkor ez a teher a honos községre hárult. Teljes fizetéseképtelenség esetén az elítélt ételmezési költségét a vármegyei szegénységi alapról biztosították, amelynek a bevétele főként a bírságpénzekből származott.²⁶

²⁶ RNL KMO Fond 9. 841. á. 1883/XII/85.

Ezen a ponton jogosan tevődik fel a kérdés, hogy a községek működéséhez mennyivel járult hozzá az államkincstár? Erre mélyebb kutatások hiányában csak egy nagyon általános választ áll módunkban adni. A községek különféle jogosultságok, javak haszonbérbe adásával igyekeztek előteremteni a községháza fenntartásához és az előljárási javadalmozásához szükséges összegeket (személyi és dologi kiadások). Az 1850-es évektől kezdődően egészen az 1880/1890-es évek fordulójáig a legfontosabb tételt a bevételi oldalon az italmérségi jog haszonbérére jelentette, ennek mibenlétére később kitérünk. Általánosságban megállapítható, hogy az alsó szintű közigazgatási struktúra (aminek elemei az állandó székház, anyagilag javadalmozott előljárási jog, főleg a felsőbb hatalmat képviselő jegyző, a község, mint jogi személy adóalany) fenntartási költségei nagyrészt az italmérségi jog értékesítéséből származó bevételeken alapultak. Ezek az összegek azonban községenként jelentős eltéréseket mutattak, a legtöbb helyen a község likviditása nem volt ezzel biztosítva. Egyes települések természeti adottságai jobb feltételeket teremtettek a közületi kiadások fedezésére. Ilyen adottságnak számított az ásványvízforrás, amelynek a piaci lehetőségei ebben a korban hallatlan mértékben kiszélesedtek, gyümölcsöző hasznosításukra pedig helyenként rendkívüli erőfeszítéseket tettek, mint például Polyán/Kézdiszentkereszt község,²⁷ vagy ádáz küzdelem zajlott érte, mint például a kilenc község (Bodok, Zoltán, Étfalva, Fotos, Martonos, Angyalos, Besenyő és Eresztevény) által birtokolt bodoki Matild-forrás esetében.²⁸ A nagy infrastruktúra-építések (közút, vasút) egyes helyeken kőbánya hasznosítására adtak lehetőséget, de csak néhány község számára, mint például Kézdiszentlélek és Málnás, biztosított állandó forrást, ami a folyó kiadások fedezésén túl különféle fejlesztéseket is lehetővé tett.²⁹ A községek zöme, ha ilyen látványos erőforrásokkal nem is rendelkezett, kisebb-nagyobb bevételekre tudott szert tenni különféle ingatlanok és jogok bérbeadásából, a passzív pénzügyi mérleg kivételnek és nem rendszernek számított. Szükség esetén a törvényhatóság községi pótladó kivetését is jóváhagyta közületi

27 RNL KMO Fond 9. 845. á. (Közigazgatási iktató-, tárgymutató- és irattári sorkönyvek) 4. kötet, 9063/1879. december 22. sz. ikt.; 7. kötet, 3168/1880. április 29. sz. ikt.; 841. á. 1889/XIII/107.; 844. á. 54. kötet, 1886. június 7./118. jkvp.; 841. á. 1905/4558.; 1910/6006.; 1914/6717.

28 RNL KMO Fond 170. 25. ie. 11. 1885. január 11./33. jkvp.; 36–37. 1887. augusztus 21./44. jkvp.; Fond 9. 844. á. 53. kötet, 1888. december 29./404. jkvp.; 841. á. 1889/XIII/471.; 1896/XIII/505.; 842. á. 1925/355.

29 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1890/XIII/352.; 1893/XIII/37.; 1902/XIII/58.; 1908/664.; 1915/2453.

célokra, ez azonban csak alkalmoszerűen fordult elő. Ez a lehetőség elsősorban a közterületek kiépítése, a körorvos javadalmazásának előteremtése vagy a községi iskola fenntartása miatt került szóba. Az oktatás terén volt a legmarkánsabb az állam beavatkozása, főleg a századforduló után mind nagyobb részt vállalt az iskolák működtetésében, amint arról később szó lesz.

Háromszék vármegyében, négy évtized alatt a közigazgatási költségek közel három és félszeresére növekedtek. Ennek oka elsősorban a személyzet létszámának növekedésében keresendő, továbbá a bérek összegének emelkedésében is – az 1904-ben bekövetkezett ugrás, egyértelműen ez utóbbinak a számlájára írható. Kisebb mértékben az ezen időszak alatt megjelent új kiadási tételek – mint a villanyáram, telefon, hálózati víz vagy automobilon közlekedés – szintén növelték a költségeket. Mérleget vonva az államkincstár bevételei és az ezen a téren történő kiadásai között megállapíthatjuk, hogy a Háromszék vármegye részére közigazgatási költségek címén folyósított összeg a kincstári nyers bevételeknek a 4,97%-át tette ki 1881–1888 között. Ez az arány az 1889-es fordulat nyomán (amikor a szeszadó terhének megemelése nyomán a bevételek lényegesen nőttek, ezzel párhuzamosan a kiadások csak kisebb mértékben) csökkent: 1889–1893 között 3,27%, 1894–1898 között 3,40%, 1899–1903 között pedig 4,57% volt. A legkorábbi mért időszak értékét csak 1904–1908 között közelítette meg a vármegyei közigazgatási kiadásoknak az államkincstár által biztosított aránya, amikor ez 4,93%-ot képviselt, a háború előtti utolsó fél évtizedben, 1909–1913 között pedig fölülmúlta azt, amikor ez az arány 5,22% volt. Végeredményben megállapítható, hogy a kincstári nyers bevételek és a vármegyei közigazgatási költségekre fordított összegek párhuzamosan alakultak, ami rávilágít a fiskális gépezet működésének alapjául szolgáló elvekre, illetve a tervezettség tényállására.

A pénzügyigazgatás költségeire vonatkozóan csak becslésekbe bocsátkozhatunk, mivel nem áll rendelkezésünkre a fentiekhez hasonló kimutatás. Ezért a Nagyszebeni Pénzügyigazgatóság kötelékében tevékenykedő tisztviselők számából kellett kiindulnunk. A regionális intézmény hatáskörében, a legfontosabb ágazatokban összesen 230 tisztviselő tevékenykedett: központi tisztviselői minőségben 42 személy, ami az országosan ugyanebben a beosztásban levő tisztviselők 6,92%-át tette ki (a pénzügyigazgatóság hatáskörében levő nyolc vármegye lélekszámának aránya az országos lakosság-számhoz viszonyítva 7,9% volt).³⁰ Az illetékkiszabási hivatalokban 24, adófelügyelőségekben 46, adóhivatalokban pedig 61 tisztviselő működött a

30 *Magyarország Tiszti Cím- és Névtára*. (A továbbiakban MTCN) 1886. 164–169.

nyolc megyében, ami az országosan alkalmazottak összlétszámának 6,98%, 7,69%, illetve 7,04%-át tette ki.³¹ Magasabb arányban voltak a pénzügyőrségen és a vámhivatalokban tisztviselői beosztásban levő biztosok, előbbinél szám szerint 14 személy (10,87%), utóbbinál 29 személy (14,87%).³² Ez a magasabb arány azzal magyarázható, hogy a pénzügyigazgatóság felügyelete alá tartozott a magyar-román országhatár leghosszabb szakasza, illetve tizenegy határátlépési pont. Ezenkívül további 14 földadó-nyilvántartási biztos tevékenykedett a vizsgált területen, akiket a becslésünkhöz számításba vettünk.³³ Figyelmen kívül kellett hagynunk az olyan intézményeket, amelyek a dohány- és sójödék terén működtek vagy a bánya- és kohóhivatalokat azért, mert Háromszék életében ezek csekély vagy semmiféle befolyással nem bírtak. Ugyanígy kihagytuk a számításból a lottójövedék működését is, mivel ennek bevételeit sem használtuk korábban. Végül a 230 tisztviselőt elosztottuk a pénzügyigazgatóság hatáskörébe eső nyolc vármegye között egyenlő arányban, anélkül, hogy súlyoztuk volna a lakosságsszámmal. Tudatában vagyunk annak, hogy ez a becslési eljárás meglehetősen darabos, és esetleg szóba jöhetett volna a hivatalos statisztikában a Pénzügyminisztérium egyes kiadási tételeinek az elosztása is. Hogy a becslésünk mégis valamennyire közel jár a realitáshoz, azt a következőkkel illusztráljuk. Az illetékkiszabási hivatal esetében négy tisztviselő a Brassóban levő központban látta el feladatát, Háromszék vármegyében pedig két számtiszt tevékenykedett, Kézdivásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön. Becslés szerint 2,5 tisztviselő esett Háromszékre. Az adófelügyelőségek esetében a becsült érték 5,57, míg a sepsiszentgyörgyi hivatalban valóban tevékenykedő tisztviselők száma 7 volt. Az adóhivatalokat illetően 7,6 volt a becslésünk, ezzel szemben Háromszéken két ilyen hivatal működött, összesen 6 tisztviselővel. A határvámhivatalok esetében a becsült szám 3,6, ezzel szemben a sósmezői mellékvámhivatalban 3-an, a bodzaiban pedig egy tisztviselő teljesített szolgálatot. Összességében megállapítható, hogy az 1886-os adatok alapján Háromszék vármegye pénzügyigazgatására 28,75 tisztviselőt lehet becsülni a fenti eljárás alapján, nyilván ezek egy része nem a törvényhatóság területén látta el a ráruházott feladatokat, hanem a nagyszabedényi központban működött. Ugyanakkor meg kell állapítani azt is, hogy ehhez a tevékenységhez kapcsolódott öt hivatal (két határvámhivatal, két adóhivatal és egy adófelügyelőség), ami a vármegyeházhoz viszonyítva szerényebb épületekben kapott helyet, ugyanakkor a járási főszolgabírói

31 Uo. 171-188.

32 Uo. 189-196.

33 Uo. 206-208.

hivatalok épületeitől nem sokban térhettek el, így a fenntartási igények is azonosak lehettek. 1886-ban Háromszék vármegyében a központi- és járási tisztviselők száma együttesen 48 volt, ehhez még hozzá kell számolni a szolgazemélyzetet is, illetve az utak fenntartásán tevékenykedő útbiztosokat és útkaparókat, akiknek a fizetése szintén a megye közigazgatási költségeként volt elszámolva. Valószínűsítjük, hogy a pénzügyigazgatás terén a szolgazemélyzet száma kisebb volt, ám az irodai szükségletek és postai átalány arányaiban hasonló lehetett a közigazgatásával. A pénzügyi igazgatás terén még ki kell térnünk a pénzügyőrség legénységi létszámának tisztázására. A fentiekben ennek a struktúrának csak a tisztviselőit vettük számításba, ám a derékhadat, a fővigyázó, vigyázó és szemlész beosztásban levő legénységet nem. A Nagyszebeni Pénzügyigazgatóság területén ezek összlétszáma 1879-ben 443 volt, ami a következő években sem változott számottevően.³⁴ A testület feladatköre a fogyasztási adózás és dohányjövedék elleni vétségek felderítése, továbbá az osztrák–magyar vámhatár védelme volt. A határvám rendeltetése ekkor már nem a kincstár közvetlen táplálása volt, hanem az osztrák–magyar vámterület gazdasági szereplői érdekeinek védelme, összességében az államon kívül egy jóval szélesebb csoport érdekeit szolgálta ki a Háromszéken elhelyezett állomány. Ennek okán felmerült az a kérdés is, hogy a pénzügyőrség költségeit egyáltalán indokolt-e számításba venni? Ezek szerint 1881–1888 között a pénzügyigazgatás intézménye, a pénzügyőrség nélkül a közigazgatási apparátus 60%-át tette ki, bár újfent hangsúlyozzuk, hogy ezt inkább felső határértéknek tekinthetjük, mivel a tisztviselők esetében hasonló beosztásokról és javadalmazásokról van szó, és az irodai szükségletek is arányaiban hasonlóak lehettek, a közigazgatás nagyobb épületállománnyal és szolgazemélyzettel rendelkezett. Ha a pénzügyi igazgatást a pénzügyőrséggel együtt vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy a közigazgatással közel azonos méretű szerkezettel rendelkeztek.

Az 1889-ben létrehozott Sepsiszentgyörgyi Pénzügyigazgatóság hatásköre Háromszék megyére terjed ki, megalakulása nyomán ebbe néhány korábbi kisebb egység beolvadt. Az új szakigazgatási struktúrában a következő intézmények kaptak helyet: egy pénzügyigazgatóság, két adóhivatal és két vámhivatal. A korábbi két pénzügyőri biztosi kerület mellé még alakult egy Uzon községben. Az épületállományban tehát nem történt lényeges változás, a hivatali gyakorlatban sem, viszont az állami pénzügyi tisztviselői állá-

34 Az 1879-es adat forrása: MTCN, 1879. 108–110. A következő évekre vonatkozóan lásd Nagy Botond: Rendvédelem a magyar–román határon a 19. század második felében. *Acta Siculica*, 2007, 437–453.

sok száma 38 volt az 1896. évben.³⁵ Ugyanakkor a vármegyei közigazgatásban a tisztviselői állások száma 54-re emelkedett.³⁶ Ilyenformán a pénzügyigazgatás a közigazgatási apparátusnak megközelítőleg a 70%-át tette ki, a pénzügyőrséggel együtt pedig meghaladta azt. Tíz évvel később, 1906-ban a struktúra annyiban változott, hogy időközben létrejött egy újabb adóhivatal Kovásznán, illetve egy vámhivatal Kommandó ipartelepen. Ezen felül az állami pénzügyigazgatás jogköröket vett át a törvényhatóságtól is, jelesen a vármegyétől a központi számvevőség került át ennek hatáskörébe, illetve a négy járási székhelyre állami számvevőket helyeztek ki állandó jelleggel. Így a pénzügyigazgatásban 54, a törvényhatóságnál 63 tisztviselői állás volt rendszeresítve.³⁷ 1914-ben a pénzügyi igazgatás struktúrája már kevéssel túlnőtt a törvényhatósági közigazgatáson: míg a vármegyénél 59 tisztviselői állás volt, a pénzügyigazgatásán és alárendelt egységeiben 64.³⁸ A pénzügyi igazgatás struktúrája változásainak felsorolása alapján egyelőre még nem vállalkozunk a költségek becslésére.

A közigazgatást és igazságszolgáltatást 1869-ben választotta ketté a jogalkotás.³⁹ Ezt követően jött létre Háromszéken a Kézdivásárhelyi Törvényszék és a négy járásbíróóság Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Kovászna és Nagyajta székhellyel. Az igazságszolgáltatási struktúra tehát a közigazgatással teljesen azonos volt, a vizsgált időszakban semmiféle változás nem történt ezen a téren, bár voltak törekvések arra, hogy a törvényszéket a megyeközpontra helyezték át,⁴⁰ vagy a Nagyajtai Járásbíróóságot Barótra.⁴¹ A használatban levő épületállomány egy része – a kézdivásárhelyi törvényszék és a sepsiszentgyörgyi járásbíróóság – a volt székely határőrség tulajdonában volt, ennek a vagyonnak a jogutódja a dualista éra alatt a Háromszék

35 MTCN, 1896. 226.

36 Az 1896-os hivatalos kiadvány szerkesztési módjában történtek némi változások a tíz évvel korábbi változathoz képest. Az új verzióban nem szerepeltek a tisztviselők között az írkokok, ezzel szemben az útbiztosok igen. Az 54-es számot úgy kaptuk, hogy a tisztviselők köréből kivontuk az útbiztosokat, és visszaállítottuk az írkokokat, szám szerint 13-at. Továbbá nem vettük figyelembe a jegyzőket sem a korábban már részletezett okok miatt. (MTCN, 1896. 107–108.)

37 MTCN, 1906. 92–93.; 179.

38 MTCN, 1914. 113.; 215.

39 *Corpus Juris Hungarici - Magyar Törvénytár* (a továbbiakban CJH-MTT). 1869. évi IV. törvénycikk a bírói hatalom gyakorlásáról.

40 Lásd Tóth Szabolcs: A háromszéki királyi törvényszék székhelyéért folytatott küzdelem, 1875. *Acta Siculica*, 2009, 493–500.

41 Lásd Nagy Botond: Mozgalom Erdővidék közigazgatási egyesítéséért (1876–1914). *Székegyföld*, 2004., július, 77–112.

Vármegyei Iskolaalap lett, ami a vármegye kezelésében volt, és iskolák építésére, felszerelésére fordította az épület-haszonbérletekből származó jövedelmet.⁴² Az igazságügyi tárca hosszú évtizedeken keresztül nem fizetett bért ezeknek az épületeknek a használatáért,⁴³ ezen tény ellenére úgy értékeljük, hogy Háromszéken az igazságszolgáltatási szervek működésének költségei – tételesen az épületek, irodai szükségletek, postai átalány és a személyzet fizetése – megközelítőleg ugyanannyi vagy több lehetett, mint a törvényhatósági közigazgatási apparátus működtetése, a költségek növekedésének íve szintén. Meg kell jegyeznünk, hogy az igazságszolgáltatás területén, tisztviselői minőségben tevékenykedők száma valamivel több volt, mint a közigazgatásban dolgozóké: 1879-ben 54 (29 törvényszék/25 járásbíróságok), 1886-ban 62 (28/34), 1896-ban 63 (28/35), 1906-ban 76 (31/45), 1914-ben pedig 73 (35/38).⁴⁴

A pénzügyigazgatás és igazságszolgáltatás éves kiadásainak becslése érdekében az állami zárszámadások számsoraihoz folyamodtunk. Első lépésként a Belügyminisztérium kiadásait tartalmazó részből kiemeltük a *Vármegyék közigazgatási, árva- és gyámhatósági kiadásai* tételt, ebből kapta Háromszék vármegye a többi törvényhatósággal egyetemben azokat az éves összegeket, amelyeket közigazgatási költségfedezet cím alatt könyvelték el, és fennebb már tárgyaltuk.⁴⁵ A zárszámadásnak a Pénzügyminisztérium rendes kiadásait érintő részéből a pénzügyigazgatóságok, adóhivatalok, pénzügyőrség és adófelügyelőségek (ez utóbbi intézmény 1880–1888 között szerepelt, ezután a pénzügyigazgatóságokba olvad bele) tételeit összesítettük.⁴⁶ Az Igazságügyi Minisztérium esetében pedig a *Királyi törvényszé-*

42 Lásd Demeter Lajos: A revindikált havasok visszaszerzése. A székely huszár lóbeszerzési alap és a székely határőrségi birtokok kérdése Háromszéken. In Boér Hunor (szerk.): *Acta, a Csíki Székely Múzeum és Székely Nemzeti Múzeum évkönyve. Határvidék 1762–1918*. I. kötet. Délkelet Intézet – T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2003, 109–144.

43 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1898/XII/21.

44 MTCN, 1879. 192.; 1886. 433.; 1896. 550.; 1906. 413.; 1914. 515.

45 ****. *évi Állami Zárszámadás. Belügyminisztérium* (a továbbiakban ÁZ BM). 1880. 9.; 1881. 9.; 1882. 9.; 1883. 10.; 1884. 10.; 1885. 10.; 1886. 12.; 1887. 18–19.; 1888. 18–19.; 1890. 14–15.; 1891. 14–19.; 1892. 14–15.; 1893. 18–19.; 1894. 20–21.; 1895. 20–21.; 1896. 20–21.; 1897. 20–21.; 1898. 20–21.; 1899. 20–21.; 1900. 20–21.; 1901. 20–21.; 1902. 20–21.; 1903. 20–21.; 1904. 22–23.; 1905. 22–23.; 1906. 24–25.; 1907. 24–25.; 1908. 24–25.; 1909. 26–27.; 1910. 26–27.; 1911. 28–29.; 1912. 28–29.; 1913. 26–27.; 1914. 26–27.; 1914/1915. 26–27.; 1915/1916. 26–27.; 1916/1918. 9–10.

46 ****. *évi Állami Zárszámadás. Pénzügyminisztérium* (a továbbiakban ÁZ PM). 1880. 2–3.; 1881. 2–3.; 1882. 2–3.; 1883. 2–3.; 1884. 14–15.; 1885. 14–15.; 1886. 14–15.;

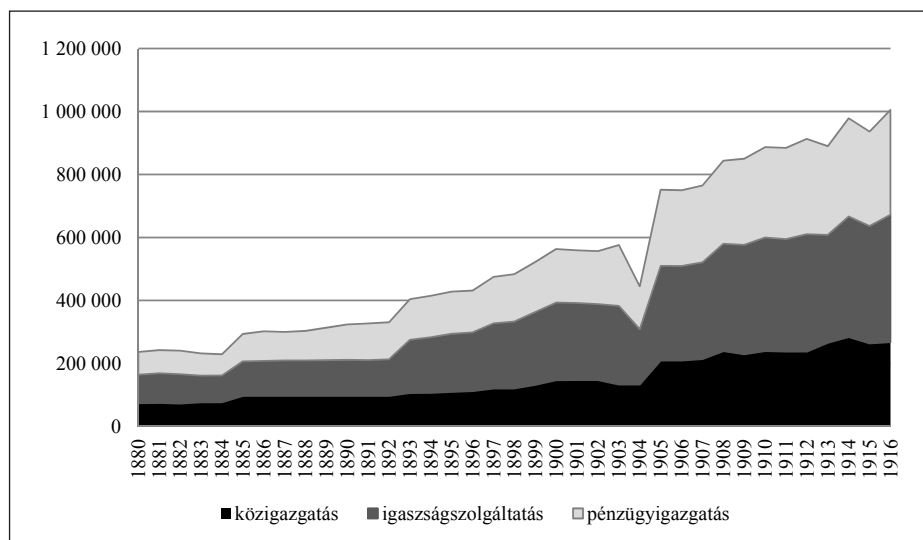
kek és járásbíróóságok címen szereplő kiadási tételeket vettük számításba.⁴⁷ Minden esetben a Magyarországra érvényes, tényleges kiadásnál szereplő összeget használtuk. Második lépésben a központi zárszámadásnak e három minisztériumot terhelő összegek közül a belügyi tárcáét használtuk bázisként, amely minden évben 100% volt, ehhez viszonyítottuk a másik kettő kiadásait, és az abszolút számok alapján meghatároztuk arányaikat. Például 1885-ben a belügynek fent említett jogcímen a kiadás 9 033 168 korona volt (100%), ugyanakkor a pénzügyigazgatás négy ágazatának költsége összesen 8 099 020 koronát tett ki, ami előbbinek 90%-a. A törvényszékek és járásbíróóságok igénye 10 221 308 korona volt, azaz a közigazgatási költségek 113%-át tette ki. Harmadik lépésként ezeket az arányokat rávetítettük Háromszék vármegyére, a közigazgatási költségfedezetnek az állam-pénztár által biztosított összege jelentette a 100%-ot, ezután abszolút számokban meghatároztuk a pénzügyi igazgatás és az igazságszolgáltatás éves költségeit ebben a törvényhatóságban, a központi összesített kiadások aránya szerint.

Ennek alapján a három ágazatnak az összesített kiadása 1880–1884 között negyedmillió korona alatt volt, ami a következő két évtizedben folyamatosan emelkedett, 1905-től kezdődően pedig tartósan a háromnegyedmillió összeg felett volt, tehát a teljes időszak alatt több mint háromszorosára nőtt. A kincstári nyers bevételekhez viszonyítva ezek a kiadások 1881–1885 között 14,33%-ot tettek ki, 1886–1890 között 13,55%, 1891–1895 között 12,12%-ot. Ezután a kiadások emelkedési íve valamivel már meghaladta a kincstári nyers bevételekét, 1896–1900 között 15,03%, 1901–1905 között 17,84%, 1906–1910 között 18,75% és 1911–1915 között 19,13%-ot tett ez ki.

1887. 14–15.; 1888. 14–15.; 1890. 12–13.; 1891. 12–13.; 1892. 12–13.; 1893. 12–13.; 1894. 2–3.; 1895. 2–3.; 1896. 2–3.; 1897. 2–3.; 1898. 2–3.; 1899. 2–3.; 1900. 2–3.; 1901. 2–3.; 1902. 2–3.; 1903. 2–3.; 1904. 2–3.; 1905. 2–3.; 1906. 2–3.; 1907. 2–3.; 1908. 2–3.; 1909. 2–3.; 1910. 2–3.; 1911. 2–3.; 1912. 2–3.; 1913. 2–3.; 1914. 2–3.; 1914/1915. 2–3.; 1915/1916. 2–3.; 1916/1918. 2–3.

47 ****. *évi Állami Zárszámadás. Igazságügyi Minisztérium* (a továbbiakban *ÁZ IM*). 1880. 11.; 1881. 11.; 1882. 11.; 1883. 11.; 1884. 11.; 1885. 11.; 1886. 14.; 1887. 18–19.; 1888. 18–19.; 1889. 18–19.; 1890. 20–21.; 1891. 20–21.; 1892. 20–21.; 1893. 20–21.; 1894. 20–21.; 1895. 20–21.; 1896. 20–21.; 1897. 20–21.; 1898. 20–21.; 1899. 20–21.; 1900. 22–23.; 1901. 22–23.; 1902. 24–25.; 1903. 24–25.; 1904. 24–25.; 1905. 24–25.; 1906. 26–27.; 1907. 26–27.; 1908. 26–27.; 1909. 28–29.; 1910. 28–29.; 1911. 28–29.; 1912. 32–33.; 1912. 32–33.; 1913. 32–33.; 1914. 32–33.; 1914/1915. 32–33.; 1915/1916. 32–33.; 1916/1918. 14–15.

5. diagram. A közigazgatás, pénzügyigazgatás és igazságszolgáltatás éves költsége együttesen Háromszék vármegyében (korona)

A vármegyei közigazgatási költségek kérdése a fent részletezetteken túl további tisztázásra szorul. Az állam az 1894-ben szentesített törvénnyel Magyarországon bevezette a polgári anyakönyvezést, amely intézkedés további kiadásokat rótt a belügyi tárcára.⁴⁸ Ez a többletterh 1896–1906 között a vármegyei közigazgatási költségeknek a 15–20%-át tette ki. Az anyakönyv költsége 1907-től kezdődően az eredeti éves kiadásnak a harmadára mérséklődött, ami nyilvánvalóan ennek a közszolgáltatásnak az 1904-ben történt átszervezésével magyarázható.⁴⁹ A vármegyei közigazgatási költségekhez mérten az anyakönyvezés kiadásainak aránya 2,6–3,8% volt. Ugyancsak 1904-ben lépett hatályba egy másik jogszabály, amely által az állam a községi és körjegyzők járandóságai terén vállalt át anyagi terheket a községektől.⁵⁰ A korábban ismertetett becslési módszer szerint Háromszék vármegyében az anyakönyvezés a kincstári nyers bevételek a 0,75%-át tette ki 1896–1900 között, a két kiadási tétel (anyakönyvezés és körjegyzők járandóságai) együttesen pedig 1,5%-ot 1906–1910 között és 1,94%-ot 1911–1915 között.

48 CJH-MTT, 1894. évi XXXIII. törvénycikk az állami anyakönyvekről.

49 CJH-MTT, 1904. évi XXXVI. törvénycikk az állami anyakönyvekről szóló 1894: XXXIII. tc. módosításáról.

50 CJH-MTT, 1904. évi XI. törvénycikk a községi és körjegyzők, valamint a segédjegyzők illetményeinek szabályozásáról.

Közbiztonság

A közbiztonság fenntartása az általunk vizsgált közel négy évtized alatt a csendőrség, illetve a két városban, Kézdivásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön a városi rendőrség feladatát képezte – utóbbinak a finanszírozása helyi erőforrásokon alapult. Erdélyben és Magyarországon a csendőrséget a neoabszolutista osztrák kormányzat állította fel a szabadságharc leverését követően. A kiegyezés után Magyarország területén ezeket a csendőrezredek kivonták a közös hadügyminisztérium hatásköréből, és felszámolták, feladatukat a megyék kebelében létrejött rendőri szervezetek vették át. Ugyanakkor a Király-hágón túl és a határőrvidéken megmaradt az osztrák uralom alatt létrehozott két ezred, amelyek 1876 tavaszán a magyar Belügyminisztérium fennhatósága alá kerültek Magyar Királyi Erdélyi Csendőrparancsnokság és Magyar Királyi Horvát-Szlavon Csendőrparancsnokság elnevezés alatt.⁵¹ Ez idő tájt Háromszéken 16 csendőrőrs működött, a tisztek és legénység összlétszáma pedig 90 (1 őrmester, 15 őrsvezető, 74 csendőr) volt.⁵² Az 1881-ban szentesített jogszabály alapján létrejött a Magyar Királyi Csendőrség, amibe betagozódott az erdélyi rendvédelmi struktúra mindenféle átszervezés nélkül.⁵³ Háromszék vármegyére nézve ez annyi átmeneti változást eredményezett, hogy az őrsök száma eggyel, a legénység létszáma pedig 12-vel csökkent.⁵⁴ Bő egy évtizeddel az országos rendvédelmi szerv létrehozása után azonban a struktúra tovább növekedett a megye területén: Sepsiszentgyörgy székhellyel működött a 2. számú szakasz, amelynek 11 állandó és egy időszakos (Előpatak fürdőtelep) őrs volt alárendelve, Kézdivásárhely központtal pedig a 3. számú szakasz, amely alá 9 állandó őrs volt rendelve. A tisztek és a legénység létszáma összesen 120 fő volt.⁵⁵

A rendvédelmi struktúra nyilvánvalóan országos szinten is legalább ilyen dinamikával gyarapodott, ami a fenntartó belügyi tárca számára is évről évre növekedő terheket jelentett. A szerkezet megszilárdítása is több

51 Fery Oszkár: A M. Kir. Csendőrség. In Matlekovits Sándor (szerk.): *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye*. 4. kötet. Budapest, Pesti Könyvnyomda R.t., 1897, 319–336.; 321–322.

52 A kolozsvári székhelyű I. sz. Csendőrparancsnokság alá rendelt, brassói székhelyű II. szárnyának, brassói I. szakasz alá voltak rendelve a háromszéki őrsök (RNL KMO Fond 9. 2/a. á. (Főispáni Hivatal iratai) 155. ie. 1–2.)

53 CJH-MTT, 1881. évi III. törvénycikk a közbiztonsági szolgálat szervezéséről.

54 RNL KMO Fond 9. 2/a. á. 155. ie. 203–209.

55 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1897/II/31.

kisebb-nagyobb beruházást igényelt, mint például a főként csendőrörsöknek helyet adó bérelt ingatlanok megvásárlása.⁵⁶ 1903-ban három új csendőrkerületet hoztak létre, közülük az egyik VII. számmal a brassói volt.⁵⁷ Háromszék vármegyére nézve ez további növekedést jelentett főképpen az őrsök számát illetően. Például 1903 szeptemberében 22 őrs, 1907 májusában pedig 25 működött, a legénység száma azonban alig gyarapodott.⁵⁸ 1913-ban a csendőrörsök száma elérte a 39-et, ebből pedig 17 a Keleti-Kárpátok vonulatán létrejött faipari konjunktúratelepüléseken működött állandó jelleggel. Az itt állomásozó csendőrség létszáma 226 fő volt (7 járásörmester, 3 örmester, 25 őrsvezető, 191 csendőr).⁵⁹ A rendvédelmi struktúra bővülésén túl a költségek növekedéséhez hozzájárult a tisztek és a legénység egyéni járandóságainak, a zsold összegének a felemelése, illetve az ezt kiegészítő különféle pótlékok (lakhatási-, családi-, korpótlék) bevezetése, a többi állami alkalmazotti kategóriákhoz hasonlóan.

A Háromszék vármegyére eső összeget a központi zárszámadások számsoraiból kiindulva becsültük meg, akárcsak az előbbieken a pénzügyi igazgatás és az igazságszolgáltatás esetében.⁶⁰ Az országos csendőrség gyakorlatilag 1884-re állt fel teljesen, az ezt megelőző állami zárszámadásokban elsősorban csak az erdélyi és a határőrvidéki kerületekre fordított összegek szerepelnek, ezért az 1880–1884 közötti költségek Háromszék vármegyére eső valós összege jóval magasabb lehetett, mint ami itt becslésként szerepel. Így csak az országos struktúra kiépülését követő időszakra tudjuk megbecsülni elfogadható keretek között, annak arányát, amit ez a kiadás a kincstári nyers bevételekhez mérten képviselt a törvényhatóság területén. Ez 1886–1890 között 3,05% volt, 1891–1895 között 2,57%, 1896–1900 között 3,42%, 1901–1905 között 3,95%, 1906–1910 között 4,55% és 1911–1915 között 5,16%.

56 CJH-MTT, 1900. évi XXXIV. törvénycikk több állami beruházás költségeinek fedezéséről. 1. § k.

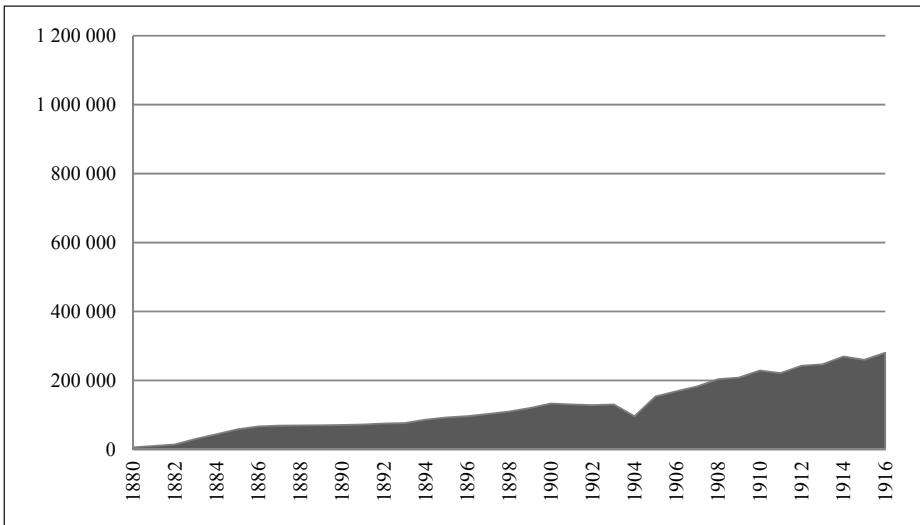
57 CJH-MTT, 1903. évi VII. törvénycikk három új csendőrkerület felállításáról.

58 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1907/559.

59 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1913/543.

60 ÁZ BM, 1880. 12.; 1881. 12.; 1882. 12.; 1883. 13.; 1884. 13.; 1885. 13.; 1886. 16–17.; 1887. 24–25.; 1888. 26–27.; 1890. 32–33.; 1891. 32–33.; 1892. 34–35.; 1893. 40–41.; 1894. 36–37.; 1895. 38–39.; 1896. 38–39.; 1897. 38–39.; 1898. 30–31.; 1899. 42–43.; 1900. 44–45.; 1901. 44–45.; 1902. 52–53.; 1903. 52–53.; 1904. 56–57.; 1905. 56–57.; 1906. 62–63.; 1907. 66–67.; 1908. 64–65.; 1909. 68–69.; 1910. 66–67.; 1911. 58–59.; 1912. 58–59.; 1913. 56–57.; 1914. 58–59.; 1914/1915. 58–59.; 1915/1916. 58–59.; 1916/1918. 22–23.

6. diagram. *A Magyar Királyi Csendőrség becsült éves költsége Háromszék vármegyében (korona)*

Közutak fenntartása

A századfordulót megelőzően Háromszék vármegye területén valamivel több mint 80 kilométer hosszú államút haladt át, amelynek mindennemű költségeit teljes egészében az államkassza fedezte. A kiadások egy része a folyó munkálatokból származott, az úgynevezett kavicsozási költségekből. Ez évente ismétlődő tevékenység volt, az erre fordított források volumene elenyésző mértékben változott az idők során, 1878–1884 között enyhe növekedés figyelhető meg, amit a szóban forgó Brassó-Ojtoz államút Háromszék vármegyén áthaladó szakasza hosszúságának a változása idézett elő, amely a lezajlott átépítések során 80,58 kilométerről 83,02 kilométerre növekedett, majd következő évben visszaesett 80,32 kilométerre. Az út- és hídépítési költségek ezzel szemben nagyobb mértékben változtak, és beazonosíthatók olyan periódusok, amikor ezen a téren az állam nagyobb gondot fordított egy-egy szakaszra.

Az első nagyobb építési munkálat a Brassó-Ojtoz állami út Bereck városa és a román határ közötti részének a kiépítése volt. Az első, ún. magyaros-tetői szakasz 1883 tavaszán kezdődött el, erre az államkincstár 80 000 koronát különített el. Mivel egyes részeken új útvonalat alakítottak ki, ennek az összegnek nagyobb részét a földmunkálatok emésztették fel, összesen közel félezer napszámos dolgozott.⁶¹ Emellett új műtárgyak felál-

61 A közigazgatási bizottság jelentése szerint 400–500 személy (RNL KMO Fond 9. 841. á. 1883/II/11.). A vármegye közgyűlése napirendre tűzte, hogy a munkálatok

lítása (híd, átereszt, támfal, kerékvető stb.) is a munkálatok részét képezte, ami viszont szaktudást igényelt. A következő két évben ugyanezen a szakaszon az ún. Rákóczi-vár részén zajlottak a munkálatok, amit az államkincstár további 68 000 koronával finanszírozott.⁶² A prioritást élvező javításoknál figyelembe vették a forgalom mértékét. A stratégiai szempontból is fontos Brassó–Ojtoz államúton átlagosnak értékelték a közlekedés sűrűségét, de az észlelési pontok részletes adatai az országos határhoz közel eső részen magasabb értékeket mutattak a forgalom mértékére vonatkozóan.⁶³ Útkarbantartásra a központi kormányzat az általunk vizsgált időszak kezdetén kezdett nagyobb figyelmet fordítani. A közutak 1884-es országos fenntartási és építési költségvetéséből az új utak és hidak tétel 4,4%-át irányították Háromszékre.⁶⁴ Emellett a körülbelül 80 kilométeres útszakasz periodikus burkolására 1880–1885 között átlagosan évi 45 930 korona összeget utalványoztak az állami költségvetésből.⁶⁵ A zúzott kavicsot igénylő éves karbantartási költségek nem mondhatók kirívónak, az 1880–1890-es években megfelelt az országos átlagnak: a háromszéki állami utak hossza az országos főösszeg 1,32%-át tették ki, a burkolóanyag költségeknél ez az arány kb. 1,5%. Országos szinten ez a tétel szerényebben növekedett, az 1877-es bázisösszeghez viszonyítva 1890-ben 4,4 százalékponttal, 1900-ban 12, míg 1911-ben 58 százalékponttal volt több. Ezzel szemben a megmunkált követ igénylő két tétel (hidak építése és javítása, valamint úttesttartozékok fenntartása) költségkeretének a növekedése ugyanebben az időszakban 132, 333 és 478 százalékpontot tett ki.⁶⁶ 1890–1894 között a Brassó–Ojtoz államút háromszéki szakaszára ez utóbbi két tétel országos főösszegének megközelítőleg 3%-a irányult. Ezen a címen megközelítőleg évi 50 000 korona érke-

ideje alatt a Romániába szóló útlevelek kiadását is korlátozni kellene, hogy biztosítva legyen a megfelelő számú munkáskéz. (RNL KMO Fond 9. 844. á. 33. kötet 1883. május. 15/ 100, 101. jkvp.)

62 *Vasúti és Közlekedési Közlöny* (a továbbiakban VKK). 1884. december 24.

63 Szalkai Gábor: A 19. századi közúti forgalom jellegzetességei Magyarországon és Háromszéken. *Acta Siculica*, 2010, 319–416.; 404–406.

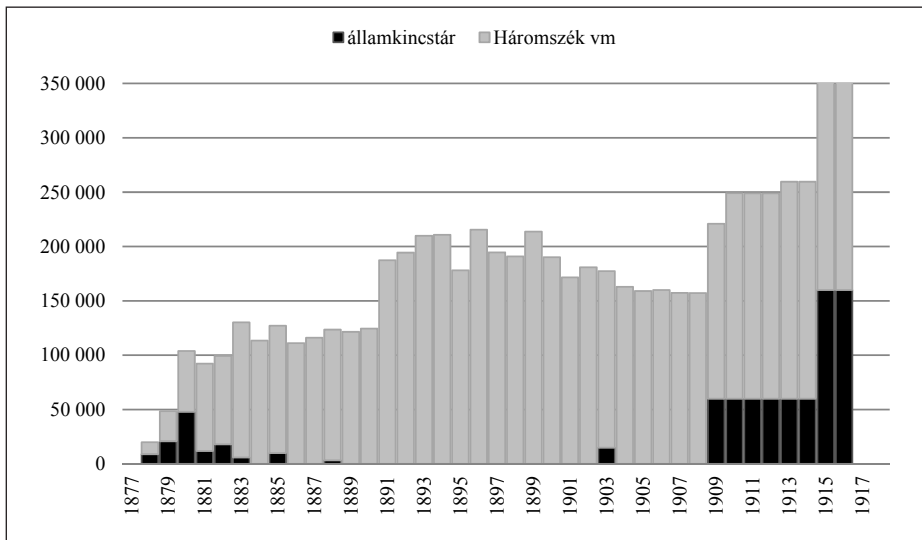
64 VKK. 1884. november 9.

65 *Állami Költségvetés. Közlekedés- és Közmunkaügyi Minisztérium* (a továbbiakban ÁK **** KKM) ÁK 1878 KKM 16.; ÁK 1879 KKM 18.; ÁK 1880 KKM 19.; ÁK 1881 KKM 16.; ÁK 1882 KKM 20.; ÁK 1883 KKM 15.; ÁK 1884 KKM 18.; ÁK 1885. KKM 19.

66 ÁK 1877 KKM 18.; *Állami Költségvetés. Kereskedelemügyi Minisztérium* (a továbbiakban ÁK **** KM) ÁK 1890 KM 16.; ÁK 1900 KM 16.; ÁK 1911 KM 20.

zett Háromszékre⁶⁷ – ami összességében a határszéli úthálózat integrációjára tett kormányzati erőfeszítésnek tulajdonítható. Ilyenformán a századforduló előtti két évtizedben az állam átlagosan évi 90 000–100 000 korona közötti összeget áldozott a Brassó–Ojtoz államút Háromszék vármegyén áthaladó, körülbelül 81 kilométer hosszú szakaszára.

7. diagram. *Törvényhatósági utak építésére/fenntartására fordított összegek forrása (korona)*

1900. július elsejétől a kormány a Brassó–Bodza–Krászna törvényhatósági utat államúttá minősítette, így attól kezdve a Háromszék vármegyén áthaladó, 40,13 kilométer hosszú szakasz fenntartási költségei az államkincstárra hárultak.⁶⁸ Következő évben a Brassó–Csíkszereda-út minősült át államúttá, aminek nyomán Háromszék vármegye újabb 46,23 kilométernyi szakasz fenntartási terhe alól mentesült. Ekképpen 1901-től kezdődően a Kereskedelemügyi Minisztérium Háromszék vármegyében összesen 167,84 kilométer hosszúságú utat kezelt, ami kétszerese volt a század-

67 A háromszéki állami útra fordított összeg nem szerepel az illetékes minisztérium éves költségvetésében, ezért a nyilvános árlejtési hirdetmények adatait voltunk kénytelenek összesíteni. (VKK. 1890. április 9., 18.; május 7.; június 13.; augusztus 1.; december 26.; 1891. március 8.; április 19., 22., 26.; május 6.; június 7.; december 13.; 1892. január 22.; február 5., 14., 26.; szeptember 14.; 1893. március 8., 15.; április 12.; június 2.; 1894. május 20.)

68 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1901/II/77.

forduló előttinek.⁶⁹ Az államkincstárnak ez évente 180 000–200 000 koronára kiadást jelentett. Ennek a Háromszék vármegyében elkönyvelt kincstári nyers jövedelemhez viszonyított aránya 1881–1885 között 5,21–5,79%, 1886–1890 között 3,95–4,39%, 1891–1895 között 2,86–3,18%, 1896–1900 között 2,73–3,04%, 1901–1905 között 5,56–6,18%, 1906–1910 között 4,12–4,58%, 1911–1915 között pedig 3,68–4,09% körül mozgott.

Az 1880/1890-es évek fordulóján a törvényhatósági utak hossza 332,34 kilométert tett ki, ebből kiépítve 300,15 kilométer, kiépítetlen pedig 32,20 kilométer volt.⁷⁰ A kiépítettségnek ezt a színvonalát az 1880-as évek végére sikerült elérni. A folyamat zárókövének pedig a meglehetősen nehéz terepen haladó Kézdivásárhely–Bükszád–Barót-vonal számos úttestáthelyezéssel tarkított újjáépítése számítható.⁷¹ Kisebbsé változások 1898-ig nem történtek, amikor a Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda MÁV-vonal megnyitása után négy úgynevezett vasúti hozzájáró út, összesen 0,80 kilométer adódott hozzá a fenti számhoz.⁷² A már említett, két rendben történt államosítás nyomán 1903-ban a törvényhatósági utak hossza 259,68 kilométerre rövidült, ebből kiépített 242,68 km, kiépítetlen 17,00 km volt.⁷³ Ez az állapot fennmaradt az évtized végéig, tulajdonképpen a világháború kitöréséig nem fejlődött tovább.⁷⁴ Az utak költségei ebben az esetben is a ciklikusan ismételt burkolásokból és tervezett, illetve rendkívüli (pl. árvízvár miatti) építésekkel, továbbá az állandó jelleggel alkalmazott szakszemélyzet (útmesterek, munkafelügyelők, útkaparók) javadalmazásából tevődtek össze. A szükséges pénzüsségeket, mint a diagramból is kitűnik, elsősorban Háromszék vármegye teremtette elő, ám állami szerepvállalás is tetten érhető. Az 1880-as években, sőt azelőtt is az illetékes Közmunka- és Közlekedési Minisztérium alkalomszerűen támogatott több építési munkálatot.⁷⁵ Tervsze-

69 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1904/3491.

70 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1893/I/2.

71 Az első szakasz, Kézdivásárhelytől Bükszádig 1879–1882 között épült meg (RNL KMO Fond 9. 841. á. 1882/XII/656). A második, Mikóújfalú–Nagybacon szakasz pedig 1887-ben (RNL KMO Fond 9. 841. á. 1887/XIII/65.)

72 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1889/II/91.

73 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1904/3491.

74 *Jelentése Dr. Király Aladár Háromszék vármegye alispánjának a vármegye 1908. évi közigazgatási állapotáról és Háromszék vármegye árva- és gyámügyi kezeléséről.* Sepsiszentgyörgy, 1909, 50.

75 Például 1873-ban a Kézdivásárhely–Csíkszereda útvonal háromszéki szakaszának építési munkálataira 4000 koronát (2000 forintot) folyósított a Közmunka- és Közlekedési Minisztérium. (RNL KMO Fond 8. 8. á. [Háromszék szék Közigazgatási iktató-, tárgymutatókönyvek] 17. kötet 39. 762. sz. ikt.) 1873–1874-ben pedig az

rű szerepvállalás ezen a téren 1909 után mutatható ki. Háromszék vármegye létrejötte utáni első évben, 1878-ban a természetben szolgáltatott, azaz a fizikai erővel elvégzett kézi és ígás napszámok jelentették a munkálatok nagyobb részét, a felhasználható pénzösszeg pedig nem érte el a 20 000 koronát. Ez a két forrás nagyjából a folyó karbantartásokat tette lehetővé. 1878–1883 között az építéshez minden évben feltétlenül szükség volt az állami segítségre. A megyei utak fenntartására 1880–1889 között már átlagosan évi 113 870 korona, 1890–1900 között 192 000 korona volt készpénzben felhasználható. 1900–1909 között némi visszaesés mutatkozott, az átlagos éves keret 172 842 koronát tett ki, a 1915 előtti években pedig ez az összeg már meghaladta a negyedmillió koronát.⁷⁶ A fenti pénzösszegek forrása nagyjából közmunkaváltság volt, 1881–1890 között ennek éves átlaga 69 344 korona, ami az évente átlagosan megváltott 28 676 ígás és 14 965 kézi napszámából tevődött össze. Ezzel szemben, ezen évtized leforgása alatt természetben 22 728 ígás és 46 695 kézi napszámot teljesítettek évente átlagosan, amit megszorozva a hivatalosan megszabott váltságdíjakkal (2 korona/ígás, 0,80 korona/kézi napszám), a készpénzben rendelkezésre álló summánál nagyobb pénzösszeget kapunk, 82 812 koronát. Háromszéken tehát a törvényhatósági utak fenntartása jelentős részben támaszkodott a természetben szolgáltatott közmunkára.⁷⁷

Illyefalva–Sepsiszentgyörgy útvonalra 5200 koronát (2600 forint), a Kézdivásárhely–Bükszád útvonalra 4800 koronát (2400 forint) folyósított a szaktárca. (RNL KMO Fond 8. 8. á. 17. kötet 210. 4201. sz. ikt; 18. kötet 33. 648. sz. ikt; 83. 1657. sz. ikt.)

76 RNL KMO Fond 9. 844. á. 17. kötet 32–35.; 20. kötet 46–49.; 28. kötet 20–25.; 29. kötet 18–20.; 33. kötet 17–21.; 41. kötet 26–28.; 44. kötet 14–15.; 48. kötet 25–26.; 51. kötet 18–19.; 54. kötet 66–68.; 57. kötet 99–100.; 60. kötet 35–36.; 69. kötet 31–34.; 74. kötet 73–74.; 81. kötet 227–228.; 79. kötet 20–21.; 92. kötet 45–46.; 98. kötet 50–51.; 106. kötet 39–40.; 117. kötet 26–27.; 127. kötet 18–19.; 135. kötet 24–25.; 139. kötet 97–98.; 145. kötet 16–17.; *Jelentése Gábor Péter Háromszékvármegye alispánjának a vármegye 1898. évi közigazgatási állapotáról és Háromszékvármegye árva- és gyámügyi kezeléséről*. Kézdivásárhely, 1899. 50–52.; *Jelentése Szentiványi Miklós Háromszékvármegye alispánjának a vármegye 1899. évi közigazgatási állapotáról és Háromszékvármegye árva- és gyámügyi kezeléséről*. Kézdivásárhely, 1900. 12–13.; *Jelentése Szentiványi Miklós Háromszékvármegye alispánjának a vármegye 1900. évi közigazgatási állapotáról és Háromszékvármegye árva- és gyámügyi kezeléséről*. Kézdivásárhely, 1901. 15–16.; Dr. Király Aladár (szerk.): *Jelentés Háromszékvármegye 1010. évi közigazgatási állapotáról, árva- és gyámügyi kezeléséről*. Sepsiszentgyörgy, 1911. (a továbbiakban AJ 1911). 87–88.

77 Természetben szolgáltatott közmunka és váltság összegére vonatkozó adatok a vármegyei Közigazgatási Bizottságnak a Közmunka- és Közlekedési Minisztériumhoz felterjesztett féléves jelentéseiből. (RNL KMO Fond 9. 841. á. 1882/I/11.; 1883/II/11.;

A nem rendszeres, meghatározott célokra az állam által folyósított pénzeszegek mellett, a korszakban a kincstár egy általánossá vált gyakorlat alapján közvetett módon is hozzájárult az útfenntartási büdzséhez. Ez abban állt, hogy állami út kavicsozásának a megbízását a vármegye nyerte el egy éves átalány fejébe. A vármegye pedig olcsón szerzett hozzáfértést a többnyire községi tulajdonban levő kőbányákhoz, illetve a rendelkezésére álló közmunkaerő egy részét is arra fordította, hogy vállalatát az állam felé teljesítse. Ennek eredményeként, az éves mérleg szerint, mindig jelentős nyereséget könyvelhetett el (akkor is, ha esetenként csak vállalati úton tudta biztosítani az egyes szakaszok burkolóanyaggal való ellátását), amit aztán a törvényhatósági utak építésére fordíthatott.⁷⁸ A vármegye államút-karbantartási üzletágának a rentabilitására talán az világít rá a leginkább, hogy 1907-ben, főképpen ennek a vállalatnak a teljesítése céljából vásároltak egy kavicszúzógépet, míg a törvényhatósági utak kavicsozása továbbra is hagyományos keretek között, a közmunkaerőre támaszkodva működött.⁷⁹

Összegezve a közutak fenntartási költségeit, megállapíthatjuk, hogy az állami utak fenntartása értelemszerűen a kincstárat terhelte – a községek, amelyeken ezek az utak áthaladtak, az átkelési szakaszok fenntartásához csak csekély mértékben kellett hogy hozzájáruljanak⁸⁰ – a századforduló után ez a teher legkevesebb a kétszeresére emelkedett. A törvényhatósági utak hossza 1901-et megelőzően négyszerese volt az állami utakénak, fenntartási költségei pedig több mint kétszerese volt annak, ha figyelembe vesszük a természetben lerótt közmunka volumenét. A Háromszék vármegyei útalap az 1880-as évek elejétől majdnem minden évben többletet halmozott fel, amit további fejlesztésekre (út, híd műtárgyépítésre fordított). A korábbiakban bemutatott az állami utak költségeinek részesedését a Háromszéken behajtott állami nyers jövedelmekből, itt még hozzá kell tennünk a törvényhatósági utak és a jelen tanulmányban kevésbé érintett községi utak részesedését is. A községi utak esetében a szaktárca elsősorban a századforduló után utalványozott különböző összegeket, ám ezek annál jóval csekélyebbek és esetlegesebbek voltak, mint amit a törvényhatósági utaknál tapasztaltunk az 1880-as években. Ennek okán a számszerűsítésüktől el kellett tekintenünk ezen a helyen. A részesedés kérdését bezárva meg kell álla-

1884/II/85.; 1885/II/20; 1886/II/26.; 1887/II/65.; 1888/II/39.; 1889/II/68 1890/I/6).
Váltságdíjra vonatkozó adtok: 1890/XII/30.

78 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1888/XII/18, 111.; 1889XV/1, 23.; 1892/XV/12.

79 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1907/1138.

80 Lásd Kereskedelemügyi Minisztérium 52289/ 1891. augusztus 29. sz. rendelete (RNL KMO Fond 9. 841. á. 1898/XV/120.)

pítanunk, hogy az állami és törvényhatósági utak fenntartására fordított állami pénzek együttesen a kincstári nyers jövedelmekhez viszonyítva 1909–1914 között legalább 5,65%-ot tettek ki, a háborús viszonyok között, az 1915 és 1916-os években ez az arány már 8,13% volt.

Közoktatás

A közoktatási intézmények fenntartására vonatkozóan az 1868-ban szentesített Népoktatási Törvény rendelkezett, ennek értelmében az oktatási struktúra derékhadát jelentő elemi iskolák fenntartásának terhe a községek és felekezetek vállára nehezedett.⁸¹ A jogszabály a központi kormányzat számára tartotta fenn a jogot a kötelező tantárgyak kiválasztása terén, a községi képviselő-testületek és az egyházak kebelében pedig létrejöttek az iskolaszékek, amelyeknek az iskola igazgatásában és tanító kiválasztásában voltak jogosítványai. Az iskolát fenntartó előljáráóságok és egyházközségek kötelesek voltak jó karban tartani az épületet, berendezésekkel és felszerelésekkel ellátni az iskolát, illetve biztosítani a tanítók fizetését. Ennek érdekében az egyenes állami adó alapján, annak 5%-ig menően községi iskolai pótdadót vethettek ki, ha pedig ebből nem lehetett fedezni a költségeket, államsegélyért folyamodhattak. A Háromszéken fennálló középiskolák, szakiskolák és óvodák finanszírozása a századforduló előtt legnagyobb részét helyi erőforrásokra támaszkodott, a működésüknek keretet adó jogszabályok ebben az esetben sem írtak elő nagyobb fokú állami szerepvállalást.⁸² A tanfelügyelői feladatokat rövid ideig ellátó Berecz Gyula monográfiájából tudjuk, hogy ez a rendszer legalább két évtizeden keresztül többnyire kielégítően működött.⁸³

A vármegyei Közigazgatási Bizottság által a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz felterjesztett féléves és éves jelentésekből egy átfogó képet kaphatunk a tankötelesek számáról, iskolába rendszeresen járók és iskolakerülők arányáról, iskolák számáról és fenntartóikról, illetve a tanítók létszámáról.⁸⁴ A tankötelesek száma 1882–1895 között 19 360-ról, 24 475-re

81 CJH-MTT, 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában.

82 CJH-MTT, 1883. évi XXX. törvénycikk a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről; 1884. évi XVII. törvénycikk ipartörvény; 1891. évi XV. törvénycikk a kisdé-
óvásról.

83 Lásd: Berecz Gyula: *Háromszék vármegye népoktatási intézeteinek története. Néhány adat hazai közoktatásügyünk történetéhez.* Alexi Könyvnyomda, Brassó, 1893.

84 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1882/I/11.; 1884/II/85.; 1885/II/20; 1886/II/26.; 1887/II/65.; 1888/II/39.; 1889/II/68.; 1890/I/6.; 1891/I/4.; 1892/I/3.; 1893/I/2.; 1894/I/4.; 1895/I/5.

emelkedett, a rendszeresen iskolába járó tanulók aránya 1882–1888 között 73,71% volt, ami a következő időszakban, 1889–1895 között kevéssel vissza is esett, 72,85%-ot tett ki. Az iskolaelhagyás magas arányát a tanfelügyelő a szülők Romániába történő munkavállalási gyakorlatára vezette vissza: „E tapasztalat nevezetesen az, hogy százakra megy e tankerületben az oly iskolakerülők száma, akik a miatt maradnak ki legalább itthon az iskolából, mert szüleikkel Romániába távoznak. Hogy mi sors vár ezekre Romániában, hogy visszatérnek-e valamikor hazánkba, vagy örökre elvesznek ránk nézve?!... Oly kérdések, melyek minden esetre megérdemelnék a tanulmányozást.”⁸⁵ Az iskolák száma a közel másfél évtized alatt 152 és 176 között mozgott: 1882-ben Háromszék vármegyében állami iskola volt 2, községi 76 és felekezeti 93, ezek közül 3 óvoda. 1887-ben az állami iskolák száma 5, községi 68, felekezeti 83 és magán 1 volt. 1894-ben állami iskola 8, községi 72, felekezeti 78 és magán 2 volt. A tanítók létszáma folyamatos emelkedést mutatott, 1882-ben 266 volt, 1895-ben pedig 279. A jelentések minden évben kiemelték a ténytet, hogy az elemi iskolák zöme csak igen szűkösen volt ellátva a szükséges didaktikai felszerelésekkel és berendezéssel, továbbá, hogy az épületek túl kicsik voltak. A mi szempontunkból tanulságos, az az állami fenntartású intézmények számának növekedése 2-ről 8-ra, ez pedig a községek vagy egyházközségek pénzügyi nehézségeiből adódott, és végeredményben kijelenthető, hogy az iskolák államosítása ritka kivételnek számított ebben az időszakban. Az elemi iskolákon kívül két polgári iskola működött az 1880/1890-es években, az egyik községi (városi) fenntartású, a másik megyei. Ezenkívül a törvényhatóság két felső népiskolát működtetett. Az iskolák rendes költségeinek éves összege meghaladta a negyedmillió koronát, ennek nagyobb részét a helyi szereplők viselték, kb. 120 000 koronát biztosított az állam.⁸⁶ A kincstár hozzájárulása a nyers bevételei 1884–1888 közötti éves átlagának a 6,5%-át tette ki Háromszék vármegyében.

Az államnak a közoktatásban történő szerepvállalása szempontjából vízváltásnak könyvelhető el az 1893-ban szentesített jogszabály, amely a tanítók számára minimális 600 korona évi fizetést garantált.⁸⁷ Erre az időpontra a felső népiskola és az egyik polgári iskola a törvényhatóságtól az állam kezelésébe került, a másik polgári iskola államilag segélyezett volt.⁸⁸ A bérezésre vonatkozó intézkedés nyomán, az 1896/1897-es tanévben a ta-

85 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1898/II/91.

86 RNL KMO Fond 9. 844. á. 41. kötet 1885. június 9/5. jkvp.

87 CJH-MTT, 1893. évi XXVI. törvénycikk a községi, valamint a hitfelekezetek által fenntartott elemi iskolákban működő tanítók és tanítónők fizetésének rendezéséről.

88 RNL KMO Fond 9. 844. á. 41. kötet 1890. június 13/6. jkvp.

nítói fizetések kiegészítésére az államsegély főösszege 61 654 koronát tett ki. A segélyezésnek ez a válfaja nem volt előzmény nélküli, ám a korábbi időszakban ezen a címen a vármegye területére befolyó összeghez viszonyítva nagyságrendbeli változást jelentett. A fenti összegből 51 községi és 37 egyházi (24 római katolikus, 11 református, 2 unitárius) iskola részesült különböző mértékben, az ott alkalmazott 177 tanító közül 125-nek a fizetését egészítették ki ily módon. Ugyanakkor az állami iskolák száma 32 volt, ahol 78 tanító volt alkalmazásban. A községi iskolák tanítói fizetéseinek mintegy 2/3 részét a helyi bevételek adták, az állami elemi iskolák esetében a költségek fedezéséről körülbelül fele-fele részben gondoskodott a község és a kormány.⁸⁹

A századforduló után a legtöbb elemi oktatási intézmény (beleértve az óvodákat is) már állami kezelésbe került, az 1901/1902-es tanévben szám szerint 66, a négy felekezet által fenntartottak száma összesen 60 volt, a községi iskoláké 33-ra csökkent, továbbá 3 társulati és 1 magániskola működött, utóbbiakat a nagyobb faipari vállalatok tartották fenn az izolált munkástelepeken (Gyulafalva-Kommandó, Zernye). Ugyanebben az időben a Háromszék vármegyében levő 5 polgári iskola közül 4 állami volt, egyet pedig a kézdivásárhelyi nőegylet működtetett. Az öt tanintézmény éves fenntartási költsége 91 705 koronára rúgott, ebből 12 292 koronát fedeztek helyi forrásokból, 79 413 koronát pedig az állampénztár folyósított. A háromszéki iskolahálózat keretében az 1890-es években jött létre az úgynevezett óvónőképző Sepsiszentgyörgy városban, amelyet a századforduló körül az állam vett a kezelésébe Magyar Királyi Tanítónőképző Intézet elnevezéssel, költségigényeinek egy része azonban továbbra is a helyi forrásokon alapult. A tanintézmény létezésének első, közel másfél évtizede alatt a törvényhatóság által felajánlott épületekben működött. Az új épülethez a telket Sepsiszentgyörgy város és Háromszék vármegye biztosította, az építési költségeket, a bebútorozást, a didaktikai eszközöket stb. pedig az állam bocsátotta rendelkezésre, így összességében a dualizmus kori magyar állam legnagyobb háromszéki beruházásának tekinthetjük a közoktatás terén. Az 1901/1902-es tanévben ennek a tanintézetnek az éves fenntartási költsége 21 273 koronát tett ki, ebből 2000 koronát vállalt át Háromszék vármegye, 2500 koronát Sepsiszentgyörgy város, az államkincstár 4531 koronát, a nővendékekre pedig 12 242 korona tandíj hárult. Ugyanakkor az iparos és kereskedő tanonciskolák 7793 korona költségigényéből az állam 3540 koronát vállalt magára, 4253 korona pedig a törvényhatóságra hárult.⁹⁰ Az álla-

⁸⁹ RNL KMO Fond 9. 841. á. 1898/II/91.

⁹⁰ RNL KMO Fond 9. 859. á. 1902/A/7.

mi elemi iskolák dologi éves szükséglete 60 000 koronára tehető, ebből 1/3 részt vállalt az állam, 2/3 részt tettek ki a helyi források.⁹¹ A községi és felekezeti tanítók fizetéskiegészítésére folyósított államszegély összege 29 010 korona volt, ami a hat évvel korábbi értéknek kevesebb mint felét tette ki, azért, mert ez alatt az idő alatt az állami elemi iskolák száma megduplázódott, és az ott működő tanítók járandóságait már az állam fizette.⁹² Az állam által fenntartott iskolákban (elemi, polgári, tanítóképző) a pedagógusok száma ekkor 180–190 körüli volt, javadalmazásuk (fizetés + különféle pótlékok) teljes egészében az állampénztárt terhelte, egyben a legnagyobb kiadási tételt is jelentette, ami 200–250 000 korona körül mozgott. Itt meg kell jegyeznünk, hogy az iparos tanonciskolákban és ugyanezen idő tájt rendszeresített elemi iskolák mellett működő gazdasági ismétlőiskolákban óraadó oktatók tevékenykedtek, akiknek rendes állásuk valamely előbb említett tanintézményben volt. A gazdasági ismétlőiskolák felállítása 1902-ben kezdődött, év végéig 36 helyszínen működött ilyen intézmény, amire az állam 4960 korona segélyt utalt ki.⁹³ A következő két évben majdnem minden elemi iskola mellett létrehozták ezt a képzési formát, aminek eredményeként az állam hozzájárulása legalább négyszeresére nőtt. Végül meg kell említenünk a tanügy terén azokat a költségeket, amelyek egy része a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium költségvetésében nyilván a rendes kiadási tételek között szerepeltek, másik részük pedig rendkívüli kiadásként könyvelhető el. Ide tartoztak azok a különféle államszegélyek, amelyeket a tárca minden iskola – államit és nem államit beleértve – részére folyósított alkalmanként. Célját tekintve ide tartozott iskolaépület, melléképület, sütőkemence, kerítés stb. tervezése, építése, javítása vagy helyreállítása, berendezések (bútor, zongora, varrógép stb.), didaktikai eszközök (tankönyv, szakkönyv, térkép stb.), lapelőfizetés, jutalmazás, tanulmányút, nyugdíjpótlék stb. Több esetben a minisztérium természetben szolgáltatotta ki ezeket a javakat, így értéke nem volt feltüntetve a tanfelügyelő beszámolóiban, ennek ellenére megállapítható, hogy a miniszteri rendelet címén folyósított éves végösszegek évről évre nőttek. 1902-ben ez 30 717 korona volt.

91 Az 1911/1912-es tanévben 90 állami elemi iskola működött Háromszék vármegyében, éves dologi költségeik összege 81 817 korona volt, ebből helyi hozzájárulás 51 855 korona, állami hozzájárulás 33 149 korona. (RNL KMO Fond 9. 859. á. 1911/III/418.) Ezeket az összegeket és arányokat vetítettük rá az 1901/1902-es tanévre, amikor 66 állami elemi iskola működött.

92 RNL KMO Fond 9. 859. á. 1902/A/7.

93 RNL KMO Fond 9. 859. á. 1902/A/7.; 1902/D/326.

Az 1901/1902. tanév mérlege tehát a következő: az állampénztár részéről a háromszéki tanügyi intézményeknek folyósított összeg 400 000 koronára tehető, ami az itt befolyt kincstári nyers bevétel 1899–1903 közötti időszak éves átlagának 12,9%-át tette ki. Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy az igazán jelentős állami tehervállalás mellett még a helyi szereplők (községek, felekezet, törvényhatóság) tartották fenn az elemi oktatás nagyobbik felét, illetve a két középiskolát, a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumot és a Kantai Római Katolikus Főgimnáziumot, ezeknek terhei pedig közel jártak ahhoz, amit az államkincstár összességében viselt.⁹⁴

A következő bő évtizedben tanúi lehetünk annak, hogy tanévről tanévre egyre több községi és felekezeti iskolát államosítanak, 1905-ben 75 állami és 92 nem állami az elemi szintű tanintézmények száma, 1910-ben pedig már abszolút többségben vannak az előbbiek, 89:61 az arány.⁹⁵ Az utolsó békeévben már megkérdőjelezhetetlen az állami dominancia ezen a téren: 110:54. Az államosítási folyamat az oktatók létszámának az alakulásában is megmutatkozott: 1905-ben 163 volt az állami elemi iskolákban tevékenykedő tanítók, tanítónők és óvónők száma, szemben 143 községi, felekezeti és magánintézményben oktató számával. 1913-ban pedig 254 volt az állami és 89 a nem állami intézményekben oktatók száma. Ami a felsőbb szintű oktatást illeti, a sepsiszentgyörgyi tanítóképző fenntartásához az állam már az 1902/1903-as tanévben nagyobb mértékben járult hozzá, ami a tandíjfizetés megszüntetését hozta magával.⁹⁶ A következő tanévekben négy évfolyamon összesen 170–180 növendék tanult, ezek nagyobb része a tanintézmény internátusában lakott, kisebb részüknek maguknak kellett bérleményről gondoskodniuk. Teljes vagy részleges, állam által biztosított lakhatási támogatást körülbelül egynegyedük élvezett. Új iskolaépület és internátus építésének terve 1906-ban készült el, használatba az 1910/1911-es tanév kezdetén vették.⁹⁷ Az állampénztár által biztosított építési és berendezési

94 Berecz: i. m. 3–15.

95 Az adatok a sepsiszentgyörgyi magyar királyi tanfelügyelőnek Háromszék vármegye közigazgatási bizottságához betérjesztett havi jelentéseiből származnak. (RNL KMO Fond 9. 859. á. 1903/III/491.; 1904/III/468.; 1905/III/448.; 1907/III/545.; 1908/III/429.; 1909/III/469.; 1910/III/414.; 1911/III/418.; 1912/III/444.; 1913/III/420.; 1914/III/150.; 1915/III/114.; 1916/III/317.)

96 RNL KMO Fond 9. 859. á. 1903/III/491.

97 Csánki Gyula királyi tanfelügyelő beszámolója szerint: „[Dr. Neményi Imre miniszteriumi osztálytanácsos] megtekintette az épület elhelyezésére kiszemelt úgynevezett Sörgyár telket, s azzal a biztató ígérettel távozott, hogy a vármegye az elhelyezésre felajánlott és a tanulmányi alap tulajdonát képező épületeket visszaváltja, az esetben az ősz beállta előtt meg fog kezdetni az építés” (RNL KMO Fond 9. 859. á. 1906/

költségek a tanfelügyelői beszámolóiban a miniszteri rendelet jogcím alatt szerepeltek megannyi más költséggel együtt, így az összegek alakulása a következő volt: 1902–1904 közötti éves átlag 35 551 korona, 1905–1907 között 83 028 korona, 1908–1910 között 130 823 korona, 1911–1913 között 139 223 korona.

A személyi járandóságok terén az államkincstárra háruló terhek folyamatosan és igen meredeken emelkedtek a világháborút megelőző bő egy évtizedben, részben az iskolák államosítása miatt, részben a bérezési politika következtében, ami egyre nagyvonalúbb volt az oktatói személyzettel. Legfontosabb mérföldkövek ebből a szempontból az 1907-ben szentesített törvények voltak, amelyeknek eredményeképpen a községi, felekezeti és állami iskolákban tanítók további fizetésemelésre és pótlékokra voltak jogosultak, illetve utóbbiak esetében elterjedté vált az igazgatóvá történő kinevezés, ami további fizetésekiegészítéssel járt.⁹⁸ 1912-ben és 1913-ban napvilágot látott újabb jogszabályok révén minden fajta állami intézményben oktatók családi pótlékra voltak jogosultak, illetve magasabb illetményeket határoztak meg számukra és a községi/felekezeti iskolák oktatói számára.⁹⁹ Mindezek eredményeképpen az 1913/1914-es tanévben az állampénztárból Háromszék vármegye oktatási rendszerébe 900 977 koronát utaltak, ami a kincstári nyers bevételek 1910–1914-es évek átlagának 19,23%-át tette ki, a következő tanévben pedig már 1 180 944 koronát, anélkül hogy a sepsiszentgyörgyi Magyar Királyi Tanítónőképző Intézet ebben a tanévben folyósított építési/berendezési költségeit ide számítanánk. A Háromszék vármegyében behajtott kincstári nyers jövedelmeknek ez már 25,22%-át adta, azaz annak egynegyed részét.

Összegezve a közoktatás költségeit, azt állapíthatjuk meg, hogy az 1880-as években, Háromszék vármegyében az állampénztár hozzájárulása a köz-

III/446.) Az új iskolaépület használatbavételét lásd: Pálmai Lenke: *A sepsiszentgyörgyi M. Kir. Állami Tanítónőképző-intézet XI. értesítője az 1910–911. iskolai évről*. Sepsiszentgyörgy, 1911, 1–5.

98 CJH-MTT, 1907. évi XXVI. törvénycikk: Az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek szabályozásáról és az állami népiskolák helyi felügyeletéről; 1907. évi XXVII. törvénycikk: A nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól.

99 CJH-MTT, 1912. évi XXXV. törvénycikk: Az állami, vármegyei és államvasúti alkalmazottak családi pótlékáról és egyes egyéb intézkedésekről; 1913. évi XV. törvénycikk Az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek rendezéséről; 1913. évi XVI. törvénycikk A községi és hitfelekezeti elemi népiskolai tanítók illetményeinek rendezéséről; 1913. évi XXXIX. törvénycikk: Az állami óvónők illetményeinek rendezéséről.

oktatáshoz már igen jelentős volt. Már akkor ez számított a legnagyobb mértékben támogatott közszolgálati ágazatnak. Ebben az időszakban az oktatási intézmények fenntartói zömében a községek, a felekezetek és a törvényhatóságok voltak, ezek együttvéve valamivel nagyobb terhet viseltek, mint az állam. Változás a finanszírozás területén az 1890-es évek második felétől történt, amikor gyors fejlődés vette kezdetét a bérezés, iskolák felszereltsége, illetve az oktatási struktúra, és nyilvánvalóan annak színvonalára szempontjából. Ennek a folyamatnak a motorja egyértelműen a központi kormányzat, amely nagy összegeket fordított erre a fejlesztésre.

Közegészségügy

A közegészségügyi költségek viselésének a kérdését alapvetően az erre szakosodott struktúra fejlődésének irányából kívánjuk megvilágítani, így a kórházak és a „közegészségi körök” működését tettük vizsgálódásunk tárgyává. Gyáni Gábor megállapítása szerint „az 1876. évi XIV. tc. állami feladattá nyilvánította a közegészségügyet, és előírta hol legyenek orvosok és szülésznők. Valójában a törvény a helyhatóságokra bízta az egészségügyi ellátást [...]”¹⁰⁰ Ennek fényében az 1880-as évek elején a háromszéki egészségápolási viszonyok meglehetősen vegyes képet mutattak. Sepsiszentgyörgyön már közel három éve működött a Bach-korszakban létesített *Ferenc József* megyei közkórház, Kézdivásárhelyen közadakozásból jött létre magánkórház, alapszabályát 1884 májusában hagyta jóvá a belügyminiszter.¹⁰¹ A létesítmény rövidesen felvette a Kézdivásárhely és vidéke *Rudolf* kórház nevet, minden bizonnyal annak eredményeként, hogy a kórházbizottság elnöke, br. Szentkereszty Stéphanie személyesen járt közbe gr. Karátsonyi Guidónál, a Rudolf trónörökös születésének emlékére tett alapítvány elnökénél rendszeres támogatásért.¹⁰² A két kórház betegforgalma együttesen az 1880-as évek második felében évi 500–600 fő körül mozgott.¹⁰³

A fent említett jogszabály konkrétan nem rendelkezett ezeknek a közhasznú intézményeknek a teljes finanszírozásáról: a közkórház esetében az ápolási díjakat, az illetékes törvényhatóságok meghallgatásával a belügyi tárca hagyta jóvá, a magánkórház esetében pedig annak vezetősége szabhatta meg azt, de be kellett jelenteni a törvényhatóságnál. Mind a sepsiszentgyör-

100 Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006, 189–389.; 372.

101 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1885/II/30.

102 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1883/II/81.

103 RNL KMO Fond 9. 844. á. 41. kötet 1885. június 9./ 5. jkpv.

gyi Ferenc József, mind a kézdivásárhelyi Rudolf kórház az ápolási díjakat folyó kiadásaira fordíthatta. Ugyanez a törvény az úgynevezett közegészségi körök létrejöttét is szabályozta, egy-egy ilyen intézménynek 6000-10 000 személy ellátásáról kellett gondoskodnia. Az itt szolgálatot teljesítő orvosok fizetését, az érintett községek képviselőtestületeinek meghallgatásával a törvényhatóság állapította meg.¹⁰⁴ A betegápolási költségeket maguk az ápoltak vagy hozzátartozóik és munkáltatóik voltak kötelesek fizetni. Vagyontalanság esetén a hatályos jogszabály a törvényhatóságokat utasította a költségek kiegyenlítésére, a gyakorlatban ez az illetőségi községre hárult, ugyanakkor az államkincstár kötelezettsége ezen a téren meglehetősen szűk volt.¹⁰⁵

1879-ben például Háromszéken a közkórház működését csak kisebb részben biztosították a megye területén és a más megyékben illetőséggel bíró betegek, illetve az ott kezelt katonák után behajtott költségterítések. Fontos szerep jutott ezen a téren az ún. *táncdíj járulék* elnevezésű tételnek, amit a községek voltak kötelesek fizetni az ott rendezett bálók és egyéb mulatságok után, és amelynek hovaforrásáról előző évben hozott határozatot a törvényhatóság.¹⁰⁶ A betegek által megtérített összeg 4319 korona volt, a táncdíjból pedig 3142 korona származott, ezen felül az államkincstár és községek hozzájárulása a fizetésektelen betegek után együttesen 3518 koronát tett ki, emellett az előző évről megmaradt pénzösszeg 842 korona volt – ezt mindenestől az úgynevezett Betegápolási Alap könyvelte el.¹⁰⁷ A közkórház tehát többletet termelt, és úgy néz ki, hogy ez akkor már rendszeresnek számított, és nem csak egy év kivételes eredményének, mivel párhuzamosan létezett a törvényhatóság kezelésében a Kórház Alap, ami a különféle adományozások mellett ezeknek a többleteknek az akkumulálásából állt össze. Az alap törzsvagyona 40 098 koronát tett ki, ebből pedig a legnagyobb rész, 38 467 korona, 6%-os kamatozású magánkötvényben állt, kisebb rész takarékpénztári betét volt (562 korona), illetve 5%-os kamatozású Erdélyi Földtehermentesítési kötvény (100 korona). A fent részletezett tőkéből 1879-ben 6150 korona bevételt könyvelhettek el, aminek nagyobb részét a kórház dologi kiadásaira fordították, kisebb részét pedig újból tőkésítették.¹⁰⁸ A közegészségügy költségeit biztosító két alap tevékenysége alig változott a következő egy évtizedben, ami a kezelt összeg nagyságát, illetve a

104 CJH-MTT, 1876. évi XIV. törvénycikk a közegészségügy rendezéséről. 61. §; 142. §.

105 CJH-MTT, 1875. évi III. törvénycikk a nyilvános betegápolás költségei fedezéséről.

106 RNL KMO Fond 9. 844. á. 14. kötet 1878. június 18./ 43. jkvp.

107 RNL KMO Fond 9. 844. á. 20. kötet 1880. június 23./ 69. jkvp.

108 RNL KMO Fond 9. 844. á. 20. kötet 1880. június 23./ 64. jkvp.

források irányát illeti. Az azonban világos, hogy az állampénztárból származó bevételt csak alkalmoszerűen könyveltek el.¹⁰⁹

Ezen a helyen meg kell említenünk azt, hogy a háromszéki alapkezelési gyakorlat tökéletesen beleillett abba a rendszerbe, ami a korabeli Magyarország legtöbb vidékén jellemző volt. Jelesen, a helyi takarékpénztárak létrejötte előtt ezek az alapok elégitették ki a lakosság hiteligényét. 1879-ben Háromszék vármegyében már több takarékpénztár is megkezdte működését, ám a Kórház Alap – számos más törvényhatóság által kezelt vagyonnal egyetemben – a legnagyobb bevételt a lakosság számára nyújtott kölcsönökből könyvelte el, ugyanakkor ezeknek a tőkéknek egy kisebb részét helyezték el a takarékpénztárakban, kisebb jövedelmezőség mellett, továbbá, még az előbbinél szerényebb mértékben ugyan, de már elkezdtek államkötvények formájában is befektetni.

A közegészségi körök többéves vajúdas után jöttek létre. 1880-ban a községi képviselőtestületek szórványosan határoztak arról, hogy melyik kör kebelében legyen a településük, és mekkora éves összeget ajánlanak fel a célra. A belügyi tárca több rendbeli sürgetésére alakult meg végül a 13 körorvosi állomás. A struktúra kialakulásának a folyamata 1884-ben zárult le, azonban ez még további néhány évig nem volt teljesen működőképes, 1884-ben 4 állomás volt betöltve, 1885-ben pedig 3.¹¹⁰ Eme működészavar oka az lehetett, hogy a községek nem folyósították az általuk vállalt pénzüsszeget, 1889 tekinthető annak az évnek, amikor ez a finanszírozási mechanizmus is működésbe lépett, és a negyedéves befizetésekre vonatkozó többékevésbé pontos adatokat találunk.¹¹¹ Ekkor az egészségügy területén tevékenykedő személyzet a következőkből állt: 15 orvos, 3 sebész, 13 gyógyszerész, 126 baba.¹¹² Az alispáni hivatal kezelésében ekkor már létrejött az úgynevezett Körorvosok Fizetését Fedező Alap, amelynek a bevételei kizárólag a megye kötelékében levő községek befizetéseiből származtak. 1889-ben a mérlege 19 106 korona bevételt és 13 343 korona kiadást mutatott ki, tehát 5763 korona volt a többlet. A kiadási oldalon csak a körorvosok fizetése és a két kórház orvosainak folyósított kifizetések, illetve ezek IV. osztályú kereseti adóterhei szerepeltek.¹¹³ Az egészségügyi ellátást biztosító további alapok, Betegápolási Alap, Ferenc József Kórház Tartalékalap és Kórház Alap változatlan bevételi forrásokkal rendelkeztek, az állami támo-

109 RNL KMO Fond 9. 844. á. 41. kötet 1885. június 9./ 37.; 39. jkvpk.

110 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1886/II/16.

111 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1889/II/3.

112 RNL KMO Fond 9. 844. á. 57. kötet 1890. június 13./ 6. jkvp.

113 RNL KMO Fond 9. 844. á. 57. kötet 1890. június 13./ 62. jkvp.

gatás rendszeres jelleggel nem fordult elő, csak alkalmi segélyezések. Utóbbi alap tőkéjének összetételében annyi változás történt, hogy már nem a magánszemélyeknek folyósított hitelek jelentették a legfontosabb bevételi forrást, hanem a 4% kamatozású Magyar Aranyjáradék Kötvények.¹¹⁴ Újabb öt év múlva hasonló viszonyokat találunk: a teljes mértékben alapellátásként értékelhető egészségügyi rendszer nagyobb fennakadás nélkül működött, zömében helyi forrásokból, évente többletet termelve.¹¹⁵ Az állam szerepvállalását e másfél évtized alatt nem áll szándékunkban elvitatni, így újfent hangsúlyozzuk, hogy a helyi források egy minimális rendszer fenntartására voltak elegendőek. A majdnem évente jelentkező járványok – mint a himlő, kanyaró, diftéria – elfojtására a belügyi tárca intézkedett, legtöbbször nem összegszerűsített felszereléseket, oltóanyagot bocsátott a helyi szakközegek rendelkezésére. Ez a tény azonban rávilágít arra is, hogy a felvázolt gyakorlat nagyjából csak tűzoltásnak minősíthető, és ebből eredeztethető az a rendkívül magas gyermekhalandóság, ami többek között Háromszék vármegyére is jellemző volt.

Az egészségügy finanszírozása terén az 1898-ban szentesített jogszabály hozott fordulatot, aminek nyomán a gyógykezelési költségeket pótdadó útján kívánta előteremteni a kormányzat.¹¹⁶ Az intézkedés nem teljesen előzmény nélküli, 1891-ben már napvilágot látott egy törvény, amely a gyári alkalmazottak számára írta elő betegsegélyező pénztár létrehozását, ám ez Háromszéken lényegei változást nemigen hozott, mivel olyan ipari létesítmény, ahol alkalmazni lehetett volna, még alig létezett.¹¹⁷ Az 1898-as jogszabály szerint a közületek fontos szerepet kaptak a hozzájárulás begyűjtésében és az egészségügyi szolgáltatás jogosultságának a megállapításában egyaránt, a törvényhatóság és a községek arányosan ugyanolyan mértékű terheket viseltek, mint a korábbi gyakorlat szerint, amikor a költségeket utólag kellett behajtaniuk.¹¹⁸ A jogalkotó elképzelése szerint az országos szinten kivetett pótdadóknak megfelelő anyagi fedezetet kellett volna biztosítania a betegellátásnak úgy, hogy az állampénztár mentesítve legyen az ilyen

114 RNL KMO Fond 9. 844. á. 57. kötet 1890. június 13./ 43.; 44.; 61. jkvp.

115 RNL KMO Fond 9. 844. á. 74. kötet 1895. június 14./ 42.; 51.; 60; 61.; 71. jkvp.

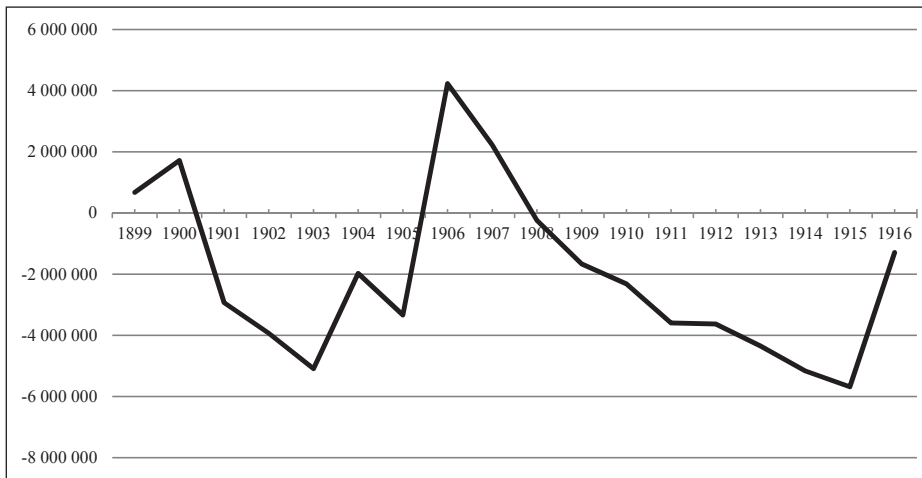
116 CJH-MTT, 1898. évi XXI. törvénycikk a nyilvános betegápolás költségeinek fedezéséről.

117 CJH-MTT, 1891. évi XIV. törvénycikk az ipari és gyári alkalmazottaknak betegség esetén való segélyezéséről.

118 Lásd: Belügyminiszter 1898. évi 133 000 sz. körrendelete a kórházokról, gyógyintézetekről és üdülőházakról alkotott szabályrendelet tárgyában. (*Rendeletek Tára*, 1898. II. kötet, 1197–1297.)

természetű terhek alól. A számítás szerint az Országos Betegápolási Alap számára kivetett póttadó nem haladhatta meg az egyenes állami adók 3%-át, 1898 után hat évig az állami költségvetéseket e kulcs alapján alkotta meg a törvényhozás, a belügyi és pénzügyi tárca közös javaslata alapján.¹¹⁹ Az alap fennállásának első két évét többlettel zárta, majd 1901-ben már közel hárommillió korona hiánnyal. Az 1898-as jogszabály világosan körbehatárolta a kedvezményezettek körét, akik után az országos alap költséget kellett hogy térítsen.¹²⁰

8. diagram. *Az Országos Betegápolási Alap mérlege 1899–1916 között (korona)*

119 CJH–MTT, 1899. évi VIII. törvénycikk az 1899 évi állami költségvetésről. 9. §; 1900. évi VI. törvénycikk az 1900. évi állami költségvetésről. 10. §; 1901. évi IV. törvénycikk az 1901. évi állami költségvetésről. 9. §; 1902. évi XII. törvénycikk az 1902. évi állami költségvetésről. 8. §; 1904. évi V. törvénycikk az 1903. évi állami költségvetésről. 7. §; 1904. évi XV. törvénycikk: Az 1904. év első hat hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról szóló 1904. évi IV. tc. hatályának az 1904. évi augusztus hó végéig való kiterjesztéséről.

120 1898. évi XXI tc. 3. § a–e pontjai szerint a költségek fedezése a következőkre terjedt ki: a bel- és külföldön kezelt rendes betegek; szegény betegek részére gyógyszerek, gyógyászati eszközök; heveny fertőző betegségek elleni védekezés; talált, valamint hatóságilag elhagyottaknak nyilvánított gyermekek gondozási, nevelési és ápolási költsége; kórházakban szülő nők és szülőtteik ápolási költségei.

Ezek közül az elhagyott gyermekek gondozási, nevelési és ápolási költségei olyan mértékű anyagi terhet képeztek, amit az Országos Betegápolási Alap a gyakorlatban képtelen volt ellátni. Ebből kifolyólag látott napvilágot egy újabb jogszabály, amely a hét évnél idősebb, állami gondozásban levő gyermekek költségeit az illetőségi helyüknek számító községekre terhelte, és meghatározta, hogy a belügyi tárca évente legfeljebb 400 000 koronával járulhat ehhez hozzá.¹²¹ A állami zárszámadások tanúsága szerint ezek az összegek 1904-től kezdtek az országos alapba csordogálni, de a következő évben a mérleghiány még mindig 2,5 millió korona körül mozgott. Az 1906-os állami költségvetésben azonban az országos betegápolási pótladó 5%-ra emelkedett,¹²² és a világháborút megelőző években már úgy is maradt, ami az eredeti elképzelések tarthatatlanságának nyilvánvaló bizonyítéka. Az intézkedés nyomán két év mérlege mutatott többletet, majd 1908-tól újra mínuszban volt az Országos Betegápolási Alap, és már nem is fordult át pozitívba a háború kitörését megelőzően, sőt utána tovább növekedett a hiány. Az 1901–1905 és az 1908–1913 közötti évek hiánya összesen 33 059 564 korona volt, az 1899–1900, illetve az 1906–1907 évek többlete pedig 8 841 012 korona, tehát az 1899–1913 közötti másfél évtizedben az Országos Betegápolási Alap éves hiánya átlagban 1 614 570 koronát tett ki.¹²³ Ez volt tehát az államkincstár hozzájárulása a betegápoláshoz, amibe azonban nem volt belefoglalva a kórházak és lelencházak fenntartási költsége, legyen szó állami, törvényhatósági vagy magánintézményekről. A fenti éves átlagösszeget, ha elosztjuk egyenlő arányban a vármegyék számával, hozzáadva a fővárost, esetleg súlyozzuk azok lakosságszámával, meglehetősen csekély összeget kapunk. Háromszék esetében ez a kincstári nyers bevételek 1899–1913 közötti időszaka éves átlagának legfeljebb 0,06%-át tette ki. Ugyanakkor Háromszék vármegyében 1899–1905 között évente átlagosan

121 CJH-MTT, 1901. évi XXI. törvénycikk a közsegélyre szoruló 7 éven felüli gyermekek gondozásáról. 3–4. §.

122 CJH-MTT, 1906. évi II. törvénycikk az államháztartás ideiglenes vitelére vonatkozó felhatalmazásról. 4. §; 1906. évi IX. törvénycikk az 1906. évi állami költségvetésről. 8. §.

123 Az adatok az 1899–1916 közötti állami zárszámadásokból származnak. A bevételi oldalon az Országos Betegápolási Alap rendes, ténylegesen befizetett bevételeit vettük számításba, a kiadási oldalon 1898. évi XXI tc. 3. § a–e pontjaiban felsoroltakat, pontosítva a 1901. évi XXI. tc.-ben foglaltakkal. (ÁZ BM, 1899. 40–41.; 1900. 42–43.; 1901. 42–43.; 1902. 46–49.; 1903. 46–49.; 1904. 50–53.; 1905. 50–53.; 1906. 56–59.; 1907. 60–63.; 1908. 58–61.; 1909. 62–65.; 1910. 60–63.; 1911. 48–53.; 1912. 48–53.; 1913. 46–51.; 1914. 48–53.; 1914/1915. 48–53.; 1915/1916. 48–53.; 1916/1918. 18–19.)

24 600 korona betegápolási pótdót hajtottak be, 1906–1913 között pedig 54 700 koronát. Ehhez még hozzáadódtak az elhagyott gyermekek után fizetett díjak, amit a törvényhatósági Elhagyott Gyermekek Segélyalapja kezel, és aminek mérlege 1910-ben 20 247 korona bevételt (községektől befolyt) és 18 899 kiadást (Országos Betegápolási Alapba utalt) mutatott ki.¹²⁴

A körorvosok javadalmazása terén az állam 1908-tól kezdődően vállalt fontos szerepet. Az erre vonatkozó jogszabály kimondta, hogy a körorvosok törzsfizetését az államkincstár viseli, a személyi pótlékok folyósítása pedig a községekre hárul.¹²⁵ Az intézkedés nyomán a belügyi tárcára 1909–1913 között átlagosan évi 3 500 000 korona fedezése hárult.¹²⁶ 1910-ben Háromszéken 12 körorvosi állás működött, az előző évben a törvényhatóság által javasolt további 5 felállítását a Belügyminisztérium nem hagyta jóvá.¹²⁷ A körorvosok maximális törzsfizetése 1800 koronát tett ki a fent idézett jogszabály szerint, így Háromszék vármegyében a tárca 21 600 korona terhet vállalt át ezen a téren. Ide kívánczik az a megjegyzés, hogy törvényhatósági főorvos és a járási orvosok tisztviselőnek minősültek, és mint ilyenek, a bérük a már tárgyalt közigazgatási költségek részét képezte. A kórházi orvosok pedig az illető intézmények költségvetéseiben szerepeltek. Összegezve: a betegápolás és a körorvosok fizetése jelentette a világháborút megelőző fél évtized alatt a legnagyobb megterhelést az államkincstárnak. Háromszék vármegyében a kincstári nyers jövedelmeknek ez 0,10–0,15%-át tette ki, az alkalmoszerű és rendkívüli kiadásokkal együttesen elérhette a 0,5%-ot, de az 1%-ot nem érthette el. Ugyanakkor, 1910-ben a közegészségügy további kiadásairól gondoskodó törvényhatósági alapok mérlege a következő volt: Orvosi Alap (a körorvosok személyi pótlékait folyósította, illetve a bábák juttatásait), bevétel: 58 123 k, kiadás: 35 621 k; Kórház Alap, bevétel: 48 417 k, kiadás: 53 774 k; Kórházi Tartalékalap, bevétel: 853 k, kiadás: 757 k; Közegészségügyi Alap, bevétel: 1 867 k, kiadás: 1732 k volt.¹²⁸ Kijelenthető tehát, hogy az általunk vizsgált időszakban Háromszéken az egészségügyi rendszer leginkább a helyi forrásokra támaszkodott.

124 AJ 1911, 63.

125 CJH-MTT, 1908. évi XXXVIII. törvénycikk A közegészségügy rendezéséről szóló 1876: évi XIV. tc. II. rész I. fejezetének (Közegészségügyi szolgálat a községeknél) módosításáról. 11–13. §.

126 ÁZ BM, 1909. 36–37.; 1910. 34–35.; 1911. 28–29.; 1912. 28–29.; 1913. 26–27.; 1914. 26–27.

127 AJ 1911, 69.

128 AJ 1911, 63.

Gyámügy

Háromszék vármegyében, a dualizmus korában a gyámság alatt levő személyek száma relatíve magas volt. Az árvaszéki elnök éves jelentései szerint 1880-ban 8784, ami a megye lakosságának 7%-át tette ki.¹²⁹ 1890-ben 10 404 személy volt gyámság alatt, 1895-ben 11 025 személy, 1905-ben az árvák és gondnokság alatt lévők száma 12 373, 1910-ben pedig 12 735 volt.¹³⁰ A gyámság alatt levő személyek messzemenő többségét az árva és félárva kiskorúak tették ki, ezek nagyobb része vagyonos volt, például 1880-ban a saját vagyonnal rendelkezők 65,30%-ot tettek ki, a vagyontalanok aránya pedig 34,60% volt.¹³¹ A vonatkozó jogszabály némi mozgásteret biztosított a gyámoltott kiskorúak vagytonkezelésének megosztásában a gyám és gyámhatóság között.¹³² Háromszéken ez alapján az az általánosnak mondható gyakorlat alakult ki, hogy az ingóságokat a törvényes gyám kezelte, a pénzeket és esetleg az értékpapírokat a törvényhatóság, illetve a két rendezett tanácsú város árvaszéke. A vagyontalan gyámoltottak ellátásának anyagi terheit a törvény a rokonságra hárította, illetve olyan szakmában való taníttatást javasolt számukra, ahol eltartásban részesülnek. Végző soron a vagyontalan elhagyott és árva gyermekek eltartási terhei jelentős mértékben a községekre, illetve törvényhatóságokra hárultak. További anyagi terhet jelentett minden község számára, hogy a törvény értelmében kötelesek voltak közgyámot alkalmazni, akinek a feladata gyámok és gyámoltottak felügyelete volt. A két város, illetve a vármegye árvaszéket tartott fenn, utóbbinak a személyi és dologi kiadásait nagyrészt az állam viselte, amely a már többször említett vármegyei közigazgatási tételbe volt belefoglalva.

A gyámság alatt álló személyek pénzeit Háromszék vármegye Összesített Gyámpénztára kezelte. Az itt elhelyezett tőke gyümölcsöztetésére a törvény három lehetőséget adott: „jó hitelű” pénzügyintézetben, magyar állampapírokban való elhelyezést, illetve ingatlanfedezetre kölcsön adását. Háromszéken a harmadik lehetőség volt a legnépszerűbb: 1879-ben a gyámság alatti személyek tulajdonában levő 210 553 korona volt a gyámpénztár kezelésében, ebből 202 100 korona volt magánszemélyek részére kamatra kiad-

129 RNL KMO Fond 9. 844. á. 20. kötet 1880. június 22./16. jkvp.

130 RNL KMO Fond 9. 844. á. 57. kötet 1890. június 13./9. jkvp; 74. kötet 1895. június 14./4. jkvp; *Szent-Iványi Miklós kir. tan., Háromszék vármegye alispánjának a vármegye 1905. évi közigazgatási állapotáról és Háromszék vármegye árva- és gyámügyi kezeléséről*. Sepsiszentgyörgy, 1906, 50.; AJ 1911, 105.

131 RNL KMO Fond 9. 844. á. 22. kötet 1880. november 27./366. jkvp.

132 CJH-MTT, 1877. évi XX. törvénycikk a gyámsági és gondnoksági ügyek rendezéséről

va.¹³³ 1884-ben a gyámolítottak és gondnokoltak 579 125 koronája volt a pénztár kezelésében, ám a magánkötvényekben elhelyezett tőke már ennél nagyobb összeg, 596 130 korona volt, ami azt bizonyítja, hogy a pénztulajdonosok járandóságainak kifizetésén túl már jelentős többletet is fel tudtak halmozni.¹³⁴ A 20. század első évtizedében némi változás tapasztalható, ami a haszonszerzési módot illeti, ám továbbra is az adóslevelek tették ki a gyámpénztár üzleti portfóliójának nagyobb részét. 1909-ben a gyámolítottak és gondnokoltak követelése 756 581 korona, ezzel szemben a fedezet 862 811 korona volt. Utóbbi legfontosabb három tétele a takarékpénztári betét 283 950 korona, értékpapír 150 700 korona, adóslevél pedig 360 879 korona volt. Főként az éves pénzmaradványokból létrejött a gyámpénztári tartalékalap, aminek aktívája 1909-ben 86 986 koronát tett ki.¹³⁵

A vagyonos gyámság alá helyezett személyeken túl ki kell térnünk a vagyontalanok helyzetére is. Ez alatt zömében az árvák, elhagyott és elhagyottnak nyilvánított kiskorúak értendők, akiknek a gondozása egyre inkább az intézményesített keretek felé fordult a vizsgált időszakban. Az intézményes árvagondozás Háromszéken az 1870-es évek végén jelent meg. Az első ilyen létesítmény Szentkereszty Stéphanie nevéhez fűződik, akinek vezetése alatt Kézdivásárhelyen létrejött az Erzsébet Árvaleány Nevelő Intézet. Ennek anyagi fedezetéhez különböző mértékben hozzájárultak magánszemélyek kegyes felajánlásai, a községek által összegyűjtött adományok, ugyanakkor a kézdivásárhelyi és a vármegyei árvaszék is folyósított összegeket különféle folyó és alkalmi szükségletekre, a kormány pedig kivételesen tombolajátékot is engedélyezett az intézmény javára.¹³⁶ A Megyei Szegény Fiúárvaház elnevezésű intézmény alapítására bő egy évtizeddel később, az 1880-as évek második felében került sor, kezdeményezője Háromszék vármegye törvényhatósága volt.¹³⁷ Az anyagi fedezet jelentős részét a magánszemélyek és községek alapítványai biztosították, ugyanakkor a vármegye közgyűlése 1% megyei pótdátot szavazott meg az alapítás céljára, ötéves időtartamra. Az ebből származó pénzeket kezelő alap bevétele 1889-ben 12 290 korona volt, a könyvelési évet pedig 22 298 korona többlettel zárta.¹³⁸ A néhány év alatt ilyenformán akkumulálódott tőkéből

133 RNL KMO Fond 9. 844. á. 20. kötet 1880. június 23./70. jkvp.

134 RNL KMO Fond 9. 844. á. 20. kötet 1880. június 9./40. jkvp.

135 MSK 40. 138-141.

136 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1882/IV/19.; 1885/IV/7.; 1885/XXI/206.; 1886/XII/34.; 1887/II/32.

137 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1886/XXI/43.

138 RNL KMO Fond 9. 844. á. 57. kötet 1890. június 13./6. jkvp.

sikerült felépíteni és berendezni az intézménynek helyet adó egy emeletes épületet Sepsiszentgyörgyön. A megyei fiúárvaház bevétele 1904-ben 18 493 korona, míg kiadása 18 189 korona volt. A személyi és dologi kiadások fedezetének jelentős részét az 1%-os megyei pótdóalap biztosította, amelynek 1904-es mérlege 7471 korona bevételt mutatott, az aktívák között pedig a legfontosabb tétel a 66 724 korona értékű államkötvénycsomag volt.¹³⁹ Ugyanebben az évben az Erzsébet Árvaleány Nevelő Intézet alapjának a bevétele 3120 korona, kiadása 2920 korona, államkötvények formájában pedig 52 813 korona tőkével rendelkezett.¹⁴⁰ Mint láttuk a fiúárvaház esetében a kiadásoknak csak egy kisebb részét sikerült a törvényhatóság által kezelt alapból fedezni, ugyanez volt a helyzet a kézdivásárhelyi intézet esetében is. A legnagyobb arányú kiadási tételt az árvák ellátási költségei képviselték, ennek fedezete kisebb részben mindkét helyen a (magán)alapítványi finanszírozásból, nagyobb részben pedig a községek hozzájárulásából tevődött össze.¹⁴¹ Továbbá, mindkét intézmény elemi iskolát is működtetett, ennek személyi és dologi költségeihez jelentős mértékben hozzájárult az állam, ám részletezését itt nem látjuk indokoltnak, mivel a közoktatást tárgyaló fejezet összesítéseinél már szerepeltek ezek az összegek. Jótékonyág, helyi pótdózás és állami támogatás tehát a rangsora azoknak a forrásoknak, amelyekből az intézményes árvagondozás Háromszék vármegyében működött. Azt, hogy az adakozás nem veszített jelentőségéből, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy 1914-ben az Erzsébet Árvaleány Nevelő Intézetet javára gr. Mikes Árminné, Bethlen Tima a következő felajánlást tette: 20 000 korona készpénz, 30 000 korona kölcsön tőkéjének a törlesztése (az 5%-os kamat az intézményt terhelte), 55–60 000 korona értékben építőanyag, a kölcsön visszafizetéséig pedig ingyenesen tűzifa.¹⁴²

A századforduló után az árvaszéki elnök éves jelentései említést tesznek azokról a vagyontalan árvákról is, akiket állami gyermekmenhelyekben helyeztek el az ország valamely pontján. A Háromszék vármegyei születésűek száma több tucatra tehető, a velük járó költségeket (a közegészségügy fejezetben már hivatkozott jogszabály alapján) elsősorban a honos községek folyósították, amihez alkalmanként a törvényhatóság által kezelt alapok is hozzájárultak. Újfent hangsúlyozzuk, hogy a gyámügy Háromszék vármegyében zömében önfinanszírozóan működött. Az összesítve kezelt pénzvagyonok lehetővé tették, hogy a törvényhatósági árvaszék a gyámot és gyá-

139 RNL KMO Fond 9. 844. á. 110. kötet 1905. április 29./113. jkvp.

140 RNL KMO Fond 9. 844. á. 110. kötet 1905. április 29./118. jkvp.

141 Az „Erzsébet” alapítványi helyeiről lásd: RNL KMO Fond 9. 841. á. 1887/IV/9.

142 RNL KMO Fond 9. 859. á. 1914/III/150.

molítottat megillető kamatokon, illetve nagykorúság/nagykorúsítás esetén a tőke folyósításán túl olyan többletet könyvelhessen el évente, amit aztán a rendszer további fejlesztésére fordíthatott.

Állategészségügy

Háromszék gazdasági életében, a természeti viszonyokból kifolyólag, fontos szerepet játszott az állattartás, legfőképpen a szarvasmarha-tenyésztés. Minden túlzás nélkül állítható, hogy a szarvasmarha-állomány védelme képezte a korabeli állategészségügy legfontosabb feladatát, ennek pedig azért is volt kiemelt jelentősége a határszéli területen, mert évszázadok óta a román fejedelemségek irányából leselkedett a legnagyobb a veszély az ágazatra. A határ túloldalán majdnem minden évben felütötte fejét az úgynevezett keleti marhavész, az élő vágómarha behozatallal, illetve a határhoz közel eső területeken való legeltetéssel és fakitermeléssel többször behurcolták a kórt Háromszékre is. Eme sajátos körülmények miatt az állategészségügynek kettős profilja volt, egyrészt helyi jellegű, másrészt országos jelentőségű. A törvényhatóság alkalmazásában egészen 1887-ig összesen két szaképesített állatorvosi állás létezett: egyikük székhelye Sepsiszentgyörgy és a Sepsi és Miklósvári járásokban működött, a másik Kézdivásárhelyen található, tevékenységi területe pedig a Kézdi és az Orbai járás volt. Mindkettőnek az éves fizetése 800 korona volt, és további 400 korona úti átalányt élveztek.¹⁴³ Ezeket a pénzüsségeket a vármegye szolgáltatta ki, és nagyrészt az állampénztárból származtak, amint azt a közigazgatási költségek-nél tárgyaltuk. Továbbá a községek és magánszemélyek kötelesek voltak napidíjat és fuvert biztosítani ezeknek az állatorvosoknak, ha helyszíni szemlét vagy vizsgálatot végeztek.¹⁴⁴

A keleti marhavész elleni állami szintű intézkedések egyik eleme volt, hogy a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium egy 1881 júniusában kelt rendelettel összesen öt állami állatorvosi állomást szervezett azokban a vármegyékben, amelyek közvetlenül érintkeztek az országos határral. A keleti marhavész elleni törvény a polgári közigazgatás számára írta elő az állategészségügyi intézkedések meghozatalát, a kinevezett állami állatorvosok feladata tehát ezeknek az intézkedéseknek a felügyelete, hatékonyságának növelése volt, mivel a korábbi években ismételten felütötte fejét a járvány több határszéli területen. Háromszék Brassó vármegyével kö-

143 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1881/XVIII/79.; 1884/V/19.; 1887/III/70.

144 Például Thamó András állatorvos ellen azért indult fegyelmi eljárás 1883-ban, mert túl nagy összegeket hajtott be ezen a címen (RNL KMO Fond 9. 841. á. 1883/XVI/36.)

zösen kapott egy ilyen állami állatorvost, aki az 1881. év végén foglalta el az állását.¹⁴⁵ Ez a rendszer azonban csak átmeneti jellegű volt. 1882-ben Magyarország leállította Romániából a szarvasmarha-behozatalt, továbbá a határövezetben állategészségügyi kordont, úgynevezett szoros határozat létesített, s az anyagi terhek jelentős része a térségben elhelyezkedő községek vállára nehezedett.¹⁴⁶ A szigorítás feloldása után ezek az állami állatorvosok távoztak, majd az évtized második felében Háromszék vármegye állami állatorvosi teendőivel a Sósmezői Veszteginézet igazgatója volt meghatalmazva.¹⁴⁷

A veszteginézetek az élő szarvasmarha-importot voltak hivatva kiszolgálni, a moldvai és havasalföldi határon már a 18. században létrehozta ezeket a Habsburg-kormányzat. Az 1880-as évek elején a magyar–román határon összesen tíz olyan hivatalos határátkelőhely volt, ahol élő állatot lehetett behozni Magyarország területére (további egy a brassói vasútállomáson), ezeken a helyeken pedig Magyar Királyi Veszteginézetek működtek az agrártárca alárendeltségében. Szerepük abban merült ki, hogy a határon áthozott állatokat meghatározott ideig megfigyelés alatt tartották, ennek érdekében minden ilyen intézetben állatorvosi szakközeget alkalmaztak. Abban az esetben, ha Románia területén marhavész ütötte fel a fejét – erről az osztrák–magyar konzulátusok adtak értesítést – az importnak ezt az ágazatát a magyar kormány leállította. Háromszék vármegyében két veszteginézet működött, a sósmezői és a bodzakrasznai. Országos szinten összesen 24 állami tisztviselő tevékenykedett ennek az intézménynek a keretében Gyergyótólgyestől Orsovaig, közülük a két háromszéki helyszínen öten tartózkodtak. Sajátossága a veszteginézeteknek, hogy hat helyszínen egy-egy tisztviselő lelkész és tanító is beosztásban volt, ami azt jelentette, hogy az intézmény keretében a veszteglő állatok takarmányozását és őrzését jelentős létszámú szolgaszemélyzet látta el, akik családotól tartózkodtak a meg lehetőségen izolált környezetben. Továbbá a pénzügyőrségnek és csendőr-

145 A vonatkozó jogszabályt 1874-ben fogadta el a parlament (CJH-MTT, 1874. évi XX. törvénycikk a keleti marhavész elleni intézkedésekről). A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelmi Minisztérium rendelete és Gracsányi Gyula állatorvos bejelentése állása elfoglalásáról lásd: RNL KMO Fond 9. 841. á. 1881/X/18.; 1882/X/5.

146 Nagy Botond: *Székelőföld gazdasági fejlődése a 19. század második felében: Határszéli gazdasági környezet és üzleti modellek Háromszéken*. Doktori (PhD) disszertáció. Kézirat. 2016. Elérhető: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/32854>, 230–231.

147 A veszteginézet igazgatójának ebben a minőségben tett intézkedéseit lásd: RNL KMO Fond 9. 841. á. 1886/X/7.; 1887/X/13.

ségnek is voltak állandó egységei a határátlépőkön, ezek gyermekeinek az oktatásáról is bizonyára ez a vesztegintézeti tisztviselő gondoskodott.¹⁴⁸

Az 1880-as évek végén, központi intézkedés folytán létrejöttek az állatorvosi körök, amelyeknek az anyagi terhei nagyrészt azokra a községekre hárultak, amelyek az adott körzethez tartoztak.¹⁴⁹ A törvényhatóság kezelése alatt megjelent a Körállatorvosok Fizetését Fedező Alap, amelynek bevételeit a községek hozzájárulásai adták – maga a rendszer a közegészségügy esetében a már tárgyalt mintát követte, a kiadási oldalon kizárólag a fizetések és ezek adóterhei szerepeltek.¹⁵⁰ Az állatorvosi körök gyakorlatilag a négy járás területével estek egybe, székhelyeik a járási főszolgabíróságokon kaptak helyet. 1890-ben összesen hat állatorvos lett ilyen módon alkalmazva. Sepsí és Kézdi járásban két-két állatorvos is tevékenykedett, hatáskörük a városokra is kiterjedt.¹⁵¹

A vesztegintézeteket az 1889-től önállóan létrejött agrártárca számolta fel, miután a szomszédos országból való élő szarvasmarha-import már több éve szünetelt. Az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia között 1893-ban megkötött kereskedelmi és vámegegyezmény alapján az élő szarvasmarha- és sertésforgalom a felek között végleg megszűnt, ami okafogyottá tette a vesztegintézetek működését a határátlépőknél.¹⁵² Ezek helyettesítésére egy jóval kisebb intézményrendszer jött létre a Földművelésügyi Minisztérium kötelékében, az úgynevezett Magyar Királyi Belépőállomások, a román és a szerb határon összesen 13 állomással. Háromszéken egy ilyen egység működött, Sósmezőn. Ebben egy állami állatorvost alkalmaztak, feladata az áthaladó igavonó állatok és állati eredetű importárucikkek vizsgálata volt. Ugyanakkor létrejött a vármegyei főállatorvos intézménye, az orvos nem törvényhatósági, hanem állami tisztviselő volt.¹⁵³ Az állatorvosi közszolgálat államosítására 1900-ban került sor, attól kezdve a személyi és dologi kiadásokat az államkincstár vállalta magára.¹⁵⁴ A fordulat nyomán a helyi állategészségügyi rendszert finanszírozni hivatott megyei alap megszűnt, ezen

148 MTCN, 1886. 300.

149 CJH-MTT, 1888. évi VII. törvénycikk az állategészségügy rendezéséről. 127–130. §. §.

150 Az alap éves mérlegeit lásd: RNL KMO Fond 9. 844. á. 57. kötet 1890. június 13./59. jkvp; 74. kötet 1895. június 14./4. jkvp.

151 RNL KMO Fond 9. 844. á. 57. kötet 1890. június 13./6. jkvp.

152 CJH-MTT, 1894. évi XIV. törvénycikk: A Romániával 1893. évi december 21/9-én kötött kereskedelmi egyezmény becikkelyezéséről.

153 MTCN, 1896. 394.

154 CJH-MTT, 1900. évi XVII. törvénycikk: Az állatorvosi közszolgálat államosításáról.

a téren csak az úgynevezett Állategészségügyi Bíróság alap létezett, amelynek jövedelme a vonatkozó jogszabály szerint a pénzbírságokból és elkobzott állatok elárverezéséből származott. Ezek az összegek felerészben a községbe vándoroltak, ahol a szabálysértést elkövették, a fennmaradó része pedig az államkincstárba.¹⁵⁵ A világháborút megelőző közel másfél évtizedben az állami állatorvosi szolgálat keretében hét állás volt rendszeresítve Háromszék vármegyében.¹⁵⁶ Ezenkívül két helyhatósági állatorvos tevékenykedett Kézdivásárhelyen és Baróton, továbbá több tucat úgynevezett képesített húsvizsgáló, akiknek a javadalmazásáról a honos községek gondoskodtak.¹⁵⁷

Az állategészségügyi költségeknek az állam által viselt részére vonatkozóan a következőket állapíthatjuk meg. 1890 előtt az állategészségügy terén az állampénztár legnagyobb kiadását a veszteginintézetek fenntartása tette ki, ami helyi és országos gazdasági érdekeket egyaránt szolgált. A veszteginintézetek átlagkiadása 1882–1889 között évente 140 000 korona körül mozgott, ugyanakkor 34 000 korona bevételt is produkáltak a különféle díjak visszatérítéséből. A nettó kiadás tehát 106 000 korona volt.¹⁵⁸ Ezt az összeget egyenlő részben eloszthatjuk a veszteginintézetek számával, ami 10 volt, hozzáadva a brassói vasúti pályaudvaron levő kirendeltséget, amelynek kiadásai egy rendes ilyen intézménynek a felét tették ki. Egy veszteginintézet éves nettó kiadása 10 000 korona lehetett, ilyenformán a Háromszék vármegye területén működőkre az anyagi ráfordítás az állam részéről 20 000 korona volt, ami a kincstári nyers bevételnek valamivel több mint 1%-át tette ki.

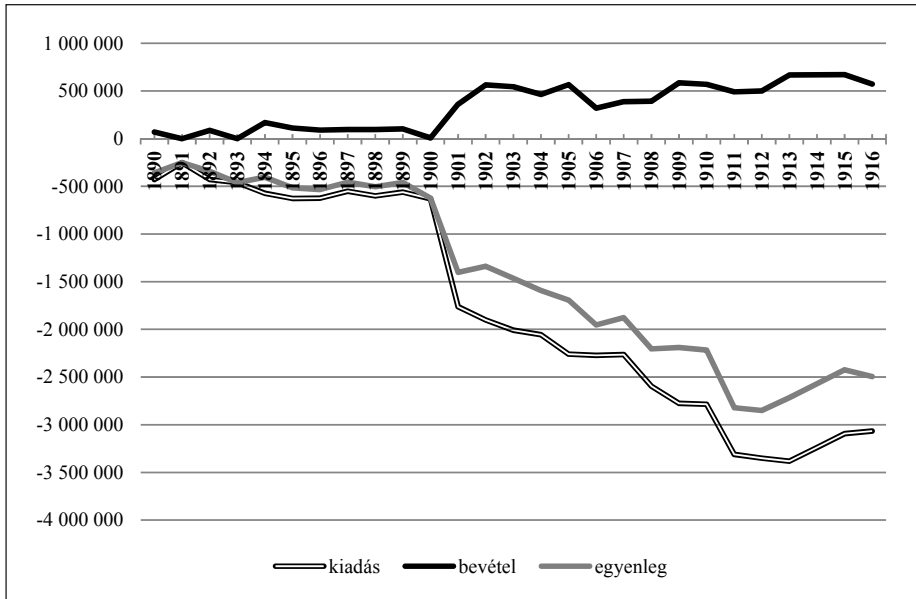
155 RNL KMO Fond 9. 844. á. 110. kötet 1905. április 29./112. jkvp.

156 MTCN, 1906. 298–299.; 1914. 370–371.

157 AJ 1911. 73–75.

158 *Állami Zárszámadás. Földművelés-, Ipar- és Kereskedelmi Minisztérium* (a továbbiakban ÁZ FIKM). 1882. 2–3, 5–6.; 1883. 2–3, 5–6.; 1884. 2–3, 4–5.; 1885. 2–3, 4–5.; 1886. 2–3, 4–5.; 1887. 2–3, 4–5.; 1888. 2–3, 4–5.; 1889. 2–3, 4–5.

9. diagram. *A Földművelésügyi Minisztérium állategészségügyi számadási tételének mérlege (korona)*

A következő időszakban az állami zárszámadások együttesen az állategészségügy kiadásait és bevételeit tüntették fel, amibe beletartoztak a személyi és dologi kiadások, illetve a gyógyszerek és hatósági intézkedések agrártárcát terhelő költségei.¹⁵⁹ A Háromszék vármegyére eső nettó kiadásokat újfent a közigazgatási költségekhez való viszonyításával becsülhetjük meg. A közszolgálat államosítása előtti, 1890–1899 közötti időszakban évente megközelítőleg 4600 korona lehetett a kincstár terhe, ami 0,15%-át tette ki a teljes nyers bevételnek. Az ágazat államosítása után, 1900–1916 között ez az arány évente átlagosan 0,58% volt.

159 *Állami Zárszámadás. Földművelésügyi Minisztérium* (a továbbiakban *ÁZ FM*). 1890. 2-5.; 1891. 2-5.; 1892. 2-5.; 1893. 2-5.; 1894. 2-5.; 1895. 2-5.; 1896. 2-5.; 1897. 2-5.; 1898. 2-5.; 1899. 2-5.; 1900. 2-3, 6-7.; 1901. 2-3, 6-7.; 1902. 2-3, 6-7.; 1903. 2-3, 8-9.; 1904. 2-3, 8-9.; 1905. 2-3, 8-9.; 1906. 2-3, 8-9.; 1907. 2-3, 10-11.; 1908. 2-3, 10-11.; 1909. 2-3, 10-11.; 1910. 2-3, 10-11.; 1911. 2-3, 10-11.; 1912. 2-3, 10-11.; 1913. 2-3, 10-11.; 1914. 2-3, 10-11.; 1914/1915. 2-3, 10-11.; 1915/1916. 2-3, 12-13.; 1916/1918. 44-45.

Erdőfelügyelet

Háromszéken az erdők kihasználása a gazdaság egyik fontos pillérét képezte. Az erdők állami felügyeletének kezdete az 1879-ben kihirdetett erdő-törvényre vezethető vissza, amely nyomán Magyarországon 20 erdőfelügyelőség jött létre. Az állami erdőfelügyelő jogkörét képezte az erdőtörvény, illetve az erdőügyben a szaktárca által kiadott rendelkezések, továbbá a törvényhatósági közigazgatási bizottság rendeleteinek a gyakorlatba ültetésén való örökös.¹⁶⁰ Háromszék vármegyében a 11. Brassói Erdőfelügyelőség volt az illetékes, ahol, az 1880-as években két tisztviselő teljesített szolgálatot.¹⁶¹ Ez az erdőfelügyelőség dolgozta ki a megye erdeinek gondnoksági tervét, amely összesen hét erdőgondnokság felállítását helyezte kilátásba: a sepsiszentgyörgyi székhelyű 31 450 kataszteri hold kiterjedésű erdő felett gyakorolt ellenőrzést, továbbá a kézdivásárhelyi 49 785, a berecki 68 701, a kovásznai 45 202, a zágoni 41 934, a bikfalvi 29 464, a nagyajtai pedig 32 310 kataszteri hold felett.¹⁶² A területbeosztásra vonatkozóan az érdekelt erdőbirtokosoknak (község, közbirtokosság, egyházi testület stb.) határozatban kellett beleegyezésüket adni. Nem ismerjük pontosan, hogy ezek a fórumok fogalmaztak-e meg módosító javaslatot vagy a törvényhatósági közigazgatási bizottság, esetleg a tervezetet legfelsőbb fokon jóváhagyó agrártárca, de végeredményben az erdőgondnokságok száma három lett, amikor a rendszert létrehozták. Egy évtizeddel később növekedett számuk hatra Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Hidvég (később Barót), Kovászna, Bereck és Nagyborosnyó központtal. Ezek felettes szerve a sepsiszentgyörgyi Magyar Királyi Erdőhivatal volt, ebben a keretben a tisztviselők összlétszáma a világháborút megelőzően 7–8 fő között mozgott.¹⁶³ Ami az anyagi hozzájárulást illeti, az erdőhivatal személyi és dologi kiadását az állampénztár biztosította, a hat erdőgondnok összes anyagi juttatását az erdőbirtokosoknak kellett összeadniuk, ami az 1880/1890-es évek fordulóján egyenként évi 2400–2800 korona körül mozgott. Ezen kívül 1890-ben további 37 erdőtiszt és erdőőr volt alkalmazva ezekben az intézményekben, akiknek a fizetéséről és egyéb juttatásairól szintén az erdőbirtokosok gondoskodtak.¹⁶⁴ Az erdőőrzési járulékokat a birtokosok az erdőgondnokságoknál fizették be, amit az összesített Vármegyei Erdőőrzési Alap kezelt. A befizetések összege a fenti jogcímen 1884-ben 6353 korona, 1889-ben 49 306 korona,

160 CJH-MTT, 1879. évi XXXI. törvénycikk Erdőtörvény. 30. §.

161 MTCN, 1886. 308.

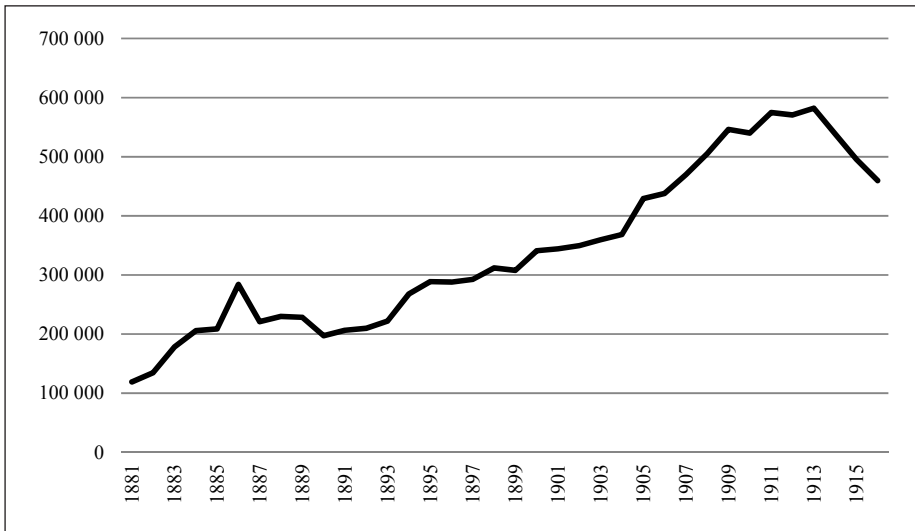
162 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1884/V/24.

163 MTCN, 1896. 388.; 1906. 294.; 1914. 362.

164 RNL KMO Fond 9. 844. á. 57. kötet 1890. június 13./6. jkvp.

1904-ben 68 412 korona, 1909-ben 52 207 korona volt.¹⁶⁵ 1914-ben a több mint 600 erdőbirtokosra összesen 45 791 korona őrzési járulékot róttak ki.¹⁶⁶

10. diagram. *A Magyar Királyi Erdőfelügyelőségek fenntartási kiadásai (korona)*

Az agrártárcának az erdőfelügyelőségekre fordított kiadásai a tárgyalt időszakban, sok más állami intézményhez hasonlóan folyamatosan növekedtek, az 1880-as évek átlagának több mint két és félszerese volt a háborút megelőző évek átlaga.¹⁶⁷ Háromszék vármegyében a sepsiszentgyörgyi Magyar Királyi Erdőhivatal becsült költségei a nyers kincstári jövedelmek 0,12%-át tették ki 1885–1894 között, 0,11%-át 1895–1904, illetve 0,15%-át 1905–1914 között. Ami az erdőőrzési járulékokat illeti, 1899-ig ezeket a

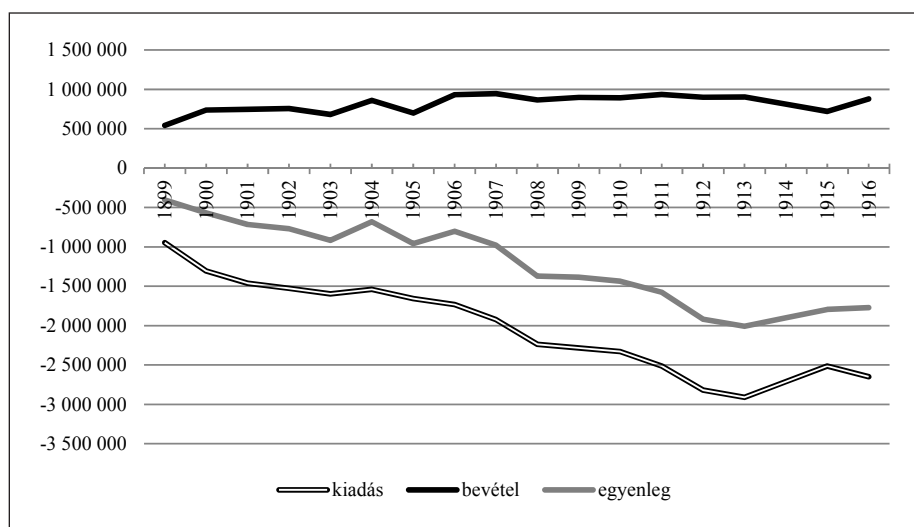
165 RNL KMO Fond 9. 844. á. 41. kötet 1885. június 9./56. jkvp; 57. kötet 1890. június 13./48. jkvp; 110. kötet 1905. április 29./114. jkvp; 134. kötet 1910. április 29./ 131. jkvp.

166 *Háromszékvármegye Hivatalos Lapja*, 1913. december 11.; 18.; 25.; 1914. január 1.; 8.

167 *ÁZ FIKM*, 1881. 2-3.; 1882. 2-3.; 1884. 2-3.; 1885. 2-3.; 1886. 2-3.; 1887. 2-3.; 1888. 2-3. *ÁZ FM*, 1889. 2-3.; 1890. 2-3.; 1891. 2-3.; 1892. 2-3.; 1893. 2-3.; 1894. 2-3.; 1895. 2-3.; 1896. 2-3.; 1897. 2-3.; 1898. 2-3.; 1899. 2-3.; 1900. 2-3.; 1901. 2-3.; 1902. 2-3.; 1903. 2-3.; 1904. 2-3.; 1905. 2-3.; 1906. 2-3.; 1907. 2-3.; 1908. 2-3.; 1909. 2-3.; 1910. 2-3.; 1911. 2-3.; 1912. 2-3.; 1913. 2-3.; 1914. 2-3.; 1914/1915. 2-3.; 1915/1916. 2-3.; 1916/1918. 2-3.

pénzeket helyi szinten kezelték, attól az évtől kezdődően pedig úgy néz ki, hogy országos szinten összesítették, mivel megjelent kiadási és bevételi tételként az állami zárszámadásokban.¹⁶⁸ A bevételi oldalon minden bizonnyal a vármegyéből ténylegesen befolyt összegek szerepelnek, illetve a kiadásnál a valóságban kifizetett összegek. Ugyanakkor az is világos, hogy a bevételek távolról sem fedezték a kiadásokat.

11. diagram. *Az állami kezelésbe vett erdők és kopár területek kiadásai és bevételei (korona)*

A hiány, amit az állampénztárnak ezen a téren pótolnia kellett, 1902-től kezdődően meghaladta a bevételi összegeket, annak átlagban több mint másfélszeresét tette ki 1903-1914 között. Ha az agrártárcának ezt a bevételét és kiadását rávetítjük Háromszék vármegyére, az állami támogatás összege 1899-1902 között az államkincstár nyers bevételeinek 1,65%-át, 1903-1914 között pedig 1,85%-át tette ki. Összegezve az állapítható meg, hogy az erdőszetre az állam 1899-et megelőzően jelentéktelen összeget fordított, ez a kincstári nyers bevételek 0,11-0,12%-át tette ki. 1899 után az erdőhivatal fenntartásán túl az erdőőrzéshez is hozzájárult a kincstár, így ez

168 ÁZ FM, 1899. 2-3, 6-7.; 1900. 2-3, 6-7.; 1901. 2-3, 6-7.; 1902. 2-3, 6-7.; 1903. 2-3, 8-9.; 1904. 2-3, 8-9.; 1905. 2-3, 8-9.; 1906. 2-3, 8-9.; 1907. 2-3, 10-11.; 1908. 2-3, 10-11.; 1909. 2-3, 10-11.; 1910. 2-3, 10-11.; 1911. 2-3, 10-11.; 1912. 2-3, 10-11.; 1913. 2-3, 10-11.; 1914. 2-3, 10-11.; 1914/1915. 2-3, 10-11.; 1915/1916. 2-3, 12-13.; 1916/1918. 2-9.

az arány 1902-ig 1,76%-ra, majd ezt követően megközelítőleg 2%-ra emelkedett.

A közszolgáltatások terén tehát azt láthatjuk, hogy az állam a vizsgált időszak alatt folyamatosan egyre nagyobb szerepet vállalt a kiadásokból, ami egyben hatáskörök átvételét is jelentette a helyi hatalmi struktúrától. Az 1880-as években a Háromszék vármegyében elkönyvelt kincstári nyers jövedelmek 30–34%-át fordították az itteni közszolgáltatások működtetésére, a következő évtizedben ez az arány 24–26%-ra esett vissza, ami azzal magyarázható, hogy a kincstári bevételek nagyobb ütemben növekedtek, mint a közületi kiadások. A századforduló után azonban fordult a helyzet, a kiadások összessége 35–38%-át tette ki a nyers bevételeknek, majd 1910 után ez az arány már meghaladta a 50%-ot. A bevezetőben már említettük, és az elemzéseink során folyamatosan hangsúlyoztuk, hogy a kincstárnak a nyers bevételeit használtuk viszonyítási pontnak. A nettó bevételek meghatározására a különféle adónemek adminisztrációs (behajtás, átutalás stb.) költségeinek levonására lett volna szükség, amire ezen a helyen nem vállalkoztunk. A központi kormányzat kiadásai Háromszék vármegyére eső részének a megbecsülését szintén nem tettük kutatásunk tárgyává, beleértve az olyan decentralizált struktúrákét, amelyek több közigazgatási egységet fedtek le – és amelyek költsége nem volt számottevő, mint például a kultúrmérnöki hivatalok vagy iparfelügyelők –, továbbá figyelmen kívül hagytuk a felsőoktatási intézmények, állami kórházak, gyermekmenhelyek és büntetés-végrehajtó intézmények költségeit, valamint az állami alkalmazottak nyugdíjait is. Ugyanez érvényes a haderő egészére.

A gazdaság állami támogatása

A gazdasági szereplők állami támogatására az 1880-as években olyan példákat találunk, amelyekben a kedvezményezettek bizonyos adók fizetése alól mentességet élveztek, állami megrendeléshez jutottak, vagy az agrárszektor esetében jutányos áron vásárolhattak tenyészállatot vagy vetőmagot. A következő évtizedekben, különböző ösztönzőprogramok keretében közvetlen, összegszerű támogatásban is részesítették a gazdasági élet szereplőit. A választóvonalat nem időbeli síkon kívánjuk meghúzni, hanem az alanyi jogon elérhető és a célzott támogatások között, rávilágítva ezek hatékonyságára is. Előbbi kategóriába az ipartámogatási törvények, illetve a szeszadó törvények kedvezményeit soroljuk, utóbbi kategóriába pedig a vámháború károsultjainak nyújtott támogatásokat, illetve a székely akciót.

Az ipartámogató törvények kedvezményezettjei

Az ipar állami támogatásának igénye alapvetően az Ausztriával való közös vámterület teremtette állapotból származik: a két társország közötti vámhatár 1850-ben történt megszüntetése által a fejlett osztrák iparnak nem volt komoly versenytársa Magyarországon, ugyanakkor az idegen országokkal kötött kereskedelmi egyezmények a vámkülföld piacain is előnyt biztosítottak Ciszlajtániának ezen a téren. E leosztás szerint a magyar fél számára az agrárszektor volt az elsődleges, amivel az nem volt maradéktalanul elégedett. Közvetlenül a kiegyezést megelőzően a korabeli közgazdaságtan legnagyobb szaktekintélye, Kautz Gyula elemezte az akkor másfél évtizedes viszony hatásait, ugyanakkor célokat is megfogalmazott a magyar fél számára. A közös vámterület fenntartása mellett érvelt, emellett megállapította, hogy Ausztria ipari túlsúlya és Magyarország agrárjellege rövid távon nem változtatható meg, csak fokozatosan indítható el a folyamat. Elsősorban a mezőgazdasági termékeket feldolgozó ipar megteremtését látta ésszerűnek, amely többek között a fogyasztási adózás alá eső cikkek – cukor, szesz, sör – gyártását is előtérbe helyezte. Ennek a feldolgozóiparnak egyrészt a külkereskedelem terén kellett sikereket elérnie a keleti piacok megszerzése révén, illetve a hazai piacon is, a lakosság fogyasztóképességének a növekedésével. Végeredményben úgy értékelte, hogy az országon belül helytelen a feltétlen *laissez faire*, és indokolt az állami beavatkozás.¹⁶⁹

A hazai ipar támogatására hozott első törvény 1881-ben látott napvilágot, az új ágazatokat megteremtő, illetve a legkorszerűbb termelési eljárásokat bevezető cégek mellett kiemelt helyet kaptak a *mezőgazdaság kiegészítő részét képező szeszgyárak* is, mint kedvezményekben részesítendő létesítmények. A kilátásba helyezett támogatások között olyan tételek szerepeltek, mint a ház- és keresetadó-mentesség, illetve az ezek után kirótt községi pótlék, kamarai illeték és az általános jövedelmi pótdadó alóli mentesség, 1895-ig feltételesen érvényes maximális határidővel.¹⁷⁰ A jogszabály életbe lépte után a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium a törvényhatóságokhoz intézett körlevelében javaslatokat kért a lehetséges kedvezményezettjeiről. A javaslatokat Háromszék vármegyéhez a két város ta-

169 Kautz Gyula: *Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika, folytonos tekintettel törvényhozási feladatainkra és társadalmi teendőinkre az anyagi érdekek terén*. Pest, 1866, 235–269.

170 Az összesen négy ipartámogató törvényt lásd: CJH-MTT, 1881. évi XLIV. törvénycikk a hazai iparnak adandó állami kedvezményekről; 1890. évi XIII. törvénycikk a hazai iparnak állami kedvezményekben való részesítéséről; 1899. évi XLIX. törvénycikk a hazai iparnak állami kedvezményekben való részesítéséről; 1907. évi III. törvénycikk a hazai ipar fejlesztéséről.

nácsa által külön erre a célra megalapított bizottságok terjesztették fel, így Sepsiszentgyörgy tanácsa az Első Székely Szövögyárat és a Tímár Ipartársulatot találta megfelelőnek. Ennél meglepőbb Kézdivásárhely esete, ahol a bizottságban két szeszgyáros is helyet kapott, és amelynek elnöke, Molnár Józsiás azt az eredményt közölte, hogy „vidékünkön egyáltalában olyan iparcég, mint amilyeneknek a kérdés alatti törvénycikk kedvezményt nyújthatna, egy sem létezik”.¹⁷¹ 1882–1893 között a kedvezményezettak között mindössze két olyan háromszéki cég volt, amelyik új ipari ágazatot teremtett meg vagy a legkorszerűbb termelési eljárásokat vezette be: a sepsiszentgyörgyi Első Székely Szövögyár Rt., illetve br. Apor Gábor altorjai szénsavsűrítő gyára. A fenti kritériumok alapján az első ciklusban Magyarországon összesen 152 cég részesült állami kedvezményben. Ebből 30 erdélyi volt (ide értve a két háromszéki céget is), zömükben textilipari vállalatok Brassó, Nagyszeben és Segesvár környékéről.¹⁷²

Ami a kedvezményezett háromszéki ipari létesítményeket illeti, br. Apor Gábor 1891-ben alapította a folyékony szénsavat sűrítő gyárát Bálványosfürdön, ami a korabeli Magyarországon teljesen egyedi létesítmény volt, mivel nem kémiai reakció útján állította elő a szénsavat, hanem a természetes állapotban levőt sűrítette és palackozta.¹⁷³ Hosszú ideig azonban nem működött, mivel a tulajdonos 1897-ben elhunyt, a létesítmény eszközeit pedig egy újonnan alapított, hasonló profilú létesítmény vette bérbe az örökösöktől.¹⁷⁴ Az Első Székely Szövögyár Rt.-t 1879-ben alapították a magasabb beosztású vármegyei tisztviselők kezdeményezésére. Több mint másfél évtizedig amolyan kirakatintézményként működött, ami alapvetően abban mutatkozott meg, hogy alaptókéje igen csekély, 16 000 korona volt, azok pedig, akik részvényeket jegyeztek, valamiféle jótékonyági cselekedetként tették, nem üzleti megfontolásból. A kezdeményezők azon szándéka, hogy az igazgatótanácsba ismert helyi üzletembereket ültessenek, valóban megfelelt a haszonszerzési ráció általános kívánalmainak, azzal viszont nem számoltak, hogy a testület minden tagja inkább a saját üzletével foglalkozik, mivel a szövögyár nyereségessé tételében anyagilag nem voltak közvetlenül motiváltak. Továbbá a társaság elnökének megválasztott Potsa József főispán nem szívesen állt szóba a kereskedőosztállyal, akik részéről viszont érkeztek üzleti ajánlatok. A második ipartámogató törvény életbe-

171 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1883/V/27.

172 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1893/VII/73.

173 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1891/XXI/335.

174 *A Sicilia Természetes Szénsavat Sűrítőgyár Részvénytársaság XI. üzleti jelentése és zárószámadása az 1909-ik üzletéről.* Sepsiszentgyörgy, 1910, 3.

lépte után a társaság alaptőkéje 160 000 koronára emelkedett. Az állam pedig külön segítséget nyújtott, forgótőkeként felajánlott 40 000 koronát kamatmentes kölcsön formájában. A feltőkésítés nyomán komoly eszközfejlesztés történt, ez azonban vajmi keveset lendített a rentabilitáson, ugyanis az igazgatótanács összetétele nem változott, továbbra sem volt kellő motiváció a piacszerzésre. Mi több, a főispán, akit hivatali teendői nem kötöttek le túlságosan, nagy szerephez jutott, ő pedig a termelést szinte csak az állami megrendelésekre alapozta, a szabadpiac megszerzésére egy teljesen idejétmúlt és legkevesbé sem hatékony módszerhez ragaszkodott, a házaló kereskedelemhez. A sepsiszentgyörgyi szövőgyár sikertörténete azután kezdődött, miután azt előbb bérbe adták, majd eladták a Klinger Henrik cégnek. A Klinger esetében már nem beszélhetünk az anyagi motiváció hiányáról, a vásárral az elsődleges célja az volt, hogy ilyenformán állami megrendelésekhez jusson, továbbá az adókedvezmények megszerzésében is érdekelt volt. A Klinger az 1907-es törvényben biztosított kedvezményeket is kihasználta, ezen időszak nagyobb beruházásait az elektromos szövőgépek üzembe helyezése és a textilfestő létrehozása jelentették. Az Első Székely Szövőgyár Rt. szemléletes példája annak, hogy a rossz vállalatvezetés teljességgel semlegesít bármiféle adókedvezményt: alacsony bevétel vagy a mérleghiány esetén adóalap sincs, így a kedvezmény is okafogyott.

A kedvezményezettnek másik csoportja, mint említettük, a szeszgyárok voltak. 1883-ban a tucatnyi kézdivásárhelyi szeszgyáros érdektelenségének oka nyilván az volt, hogy termelőeszközeik nem álltak a korabeli technikai fejlődés szintjén, illetve nem földbirtok és mezőgazdasági tevékenység kiegészítő részét képezték. Hasonló volt a helyzet Sepsiszentgyörgy, és kisebb részben Barót esetében is, ahol összesen négy főzde működött. Ezzel szemben, a vidéken újonnan alapított, illetve újonnan haszonbérbe vett szeszgyáraknak az jelentette a lépéselőnyt, hogy berendezéseik újak, a kor technikai elvárásainak megfelelőek voltak, és jelentős mezőgazdasági terület tartozott hozzájuk. Ezért legelőször ez utóbbiak folyamodtak kedvezményért és nyerték el azokat 1883-tól kezdődően. Egy nagyobb, második hullám 1891-ben, majd egy harmadik 1899-ben jelentkezett – az újabb jogszabályokhoz igazodva –, utóbbinál azok hosszabbították meg kedvezményeiket, akik számára még a 15 éves időkeretben erre lehetőség nyílt, és egy kései jelentkező is megjelent.¹⁷⁵

175 A kimutatás az 1881. évi XLIV. törvénycikk és az 1890. évi XIII. törvénycikk alapján felterjesztett igénylések, és ezek visszautasítására, pótlására és jóváhagyására vonatkozó minisztériumi értesítések alapján lett összeállítva. A Földművelésügyi Minisztérium 11 899/ IV.3. sz. körrendelete felhatalmazta valamennyi magyar ki-

Háromszéken a szeszgyártás technikai korszerűsítése nem egyenletesen zajlott le. 1868 elején Péchy Manó kormánybiztos arról értesítette az érdekelte vállalkozókat, hogy a kukoricából való szeszgyártás Fleischmann-féle módszerének szabadalmát Erdélyre érvényesen Baruch Adolf váltotta meg, így alkalmazása csak a vele való előzetes szerződés alapján lehetséges.¹⁷⁶ Azonban a főzés a következő évtizedben is a hagyományos módszerekkel zajlott, aminek egyik eleme, hogy a kukoricát és egyéb gabonát darált állapotban erjesztették és főzték ki. A volt földesúri jogon alapított szeszgyárak újraindításánál vagy haszonbérbe vételénél a malom és a vízhasználati jog döntő elemnek számított.¹⁷⁷ A kézdivásárhelyiek az őrlést kisebb részben a városban, nagyobb mennyiségben a környező falvakban végeztették el. A főzdetulajdonosok érdeklődése, hogy maguk töltsék ki a munkamegosztás eme láncszemét, nyilvánvaló,¹⁷⁸ a városi tanács elsősorban velük közölte,

rályi pénzügyigazgatóságot, hogy a működési területükön az 1881/XLIV tc. alapján 1895/12/31-ig nyújtott, illetve az 1890/XIII tc. mezőgazdasági szeszgyárak részére megadott kedvezményeket saját hatáskörében 1897-ig meghosszabbítsa, feltétele: mezőgazdasági jelleg megállapítása az 1896/1897. évre; tulajdonos vagy bérlő személyében nem történt változás; ha biztosan lehet tudni, hogy előzőleg részesült kedvezményben az illető gyár; ha 1897 végéig a kedvezmény a 15 év maximumot nem haladta meg. Az alispáni iratok között egyéni kérelmek ügyiratai: 1883/V/43.; 1883/V/44.; 1883/V/48.; 1885/V/94.; 1888/V/83.; 1889/V/32.; 1890/V/101.; 1890/V/102.; 1891/V/148.; 1891/V/184.; 1891/V/214.; 1891/V/215.; 1891/V/221.; 1891/V/232.; 1892/V/16.; 1892/V/17.; 1892/V/77.; 1892/V/93.; 1892/V/97.; 1893/V/86.; 1895/V/10.; 1895/V/126.; 1896/V/60.; 1896/V/156.; 1896/V/20.; 1896/V/50.; 1897/VI/4.; 1897/VI/4.; 1898/VI/19. Ha utóbbi meghosszabbításáról volt szó, akkor egyenesen az agrártárcahoz utasították (RNL KMO F. 9. 841. á. 1897/VI/4.). Meghosszabbítva egy újabb évre a Földművelésügyi Minisztérium 25 321/IV.3. sz. körrendeletével (1898/VI/19.). A kedvezmény megújításáért 1898-ban felterjesztett igényeket mind visszautasította az agrártárca (RNL KMO Fond 9. 841. á. 1898/VI/19.). Az 1899. évi XLIX. törvénycikk meghosszabbította a korábbi kedvezményeket. Az ennek alapján felterjesztett kérelmek egy gyűjtő jegyzékívbe foglalva: RNL KMO Fond 9. 841. á. 1902/V/37.

176 A Fleischmann-féle módszert 1862-ben szabadalmazták, a hasonló elven működő Sternlicht-félet egy évvel később. Szabadalmi per után utóbbit 1867 előtt semmisítették meg (RNL KMO Fond 20. 7. á. [Kézdivásárhely város közigazgatási iratai] 2111. ie. [V. 4. it.] 2.).

177 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1890/XXIII/160; 1896/XXIII/72, 74, 75, 77, 87, 88, 89, 91.; 1897/XXIII/39, 40, 41, 50, 140, 149, 151, 157.

178 Például a szeszgyártásban is érdekelt malomhaszonbérlő, id. Molnár Józsiás halála után, 1864-ben Kézdivásárhely város hatkövű lisztelő malmát néhány évre a másik szeszgyáros, Nagy Lázár vette haszonbérbe (RNL KMO Fond 20. 7. á. 1944. ie. [V. 5. it.] 2.). Két évtizeddel később az egyik legsikeresebb szeszgyáros, Nagy Ferenc

ha valamelyik közelebb-távolabb eső településen a *lisztelő* és/vagy *kásatörő* malom hasznobérbe adását meghirdették.¹⁷⁹ A gyárakban az idegen szeszfőző mesterek igen korán megjelentek, ám feladatuk elsősorban a szeszgyártás folyamatának minőségi felügyeletére korlátozódott, és nem terjedt ki a berendezések biztonságos működtetésére.¹⁸⁰ A korszerű főzés technikája a nagynyomású kazánok és párolók megjelenéséhez köthető, aminek működtetése szakképzett gépészeket kívánt, és nyilván korszerű berendezéseket, amelyek előállítására a helyi rézműves kézműiparosok már nem voltak képesek, hanem gyáripari termékeket feltételezett. A háromszéki szeszgyártás technikai korszerűsödési folyamatának vizsgálatát tehát a kézműipari és gyári eredetű eszközök és berendezések irányából érdemes megközelíteni.¹⁸¹ Az 1879–1880-as főzési idényben a megyeszékhelyi és a vidéki gyárak világos lépéselőnyben voltak. Előbbiek esetében a gyári eredetű berendezések alkalmazása azzal magyarázható, hogy a városban a rézműves szakma kisebb mértékben volt elterjedve, a kevésbé megbízható, folyamatos karbantartásra szoruló kézműves kazánokat és lepárlókat a '70-es évek második felében már gyáripari berendezésekre cserélte Mélik Kristóf és Kupferstich Jakab. Nem mellékes tényező a Magyar Keleti Vasút kiépü-

szintén ebbe az irányba orientálódott, a szomszédos Oroszországban vásárolt vízimalmot, amit a megye egyik legkorszerűbbjévé fejlesztett. (RNL KMO Fond 9. 841. á. 1894/VII/23.).

179 RNL KMO Fond 20. 7. á. 2280. ie. (V. 5. it.) 1–2.

180 Kereskedelmi- és iparkamarai szavazati joggal rendelkező szeszfőző mesterek 1871-ben Kézdivásárhelyen: Weisz Márton, Lóvi József, Hermann Mihály és Czimmermann Ignác (RNL KMO Fond 20. 7. á. 2210. ie. [V. 4. it.] 35–40.).

181 Gőzgépek és kazánok ellenőrzési- és próba jegyzőkönyvei, ideiglenes bizonyítványai és használati engedélyei Háromszék vármegyében, 1879–1894 között. (RNL KMO Fond 9. 841. á. 1881/VII/2.; 1882/V/68.; 1882/VII/1.; 1882/VII/10; 1883/VII/11.; 1885/VII/8.; 1886/VII/25.; 1888/VII/3.; 1889/VII/4.; 1890/VII/3.; 1891/VII/8.; 1893/VII/1.; 1896/VII/15.; 1897/VII/38.; 1898/VII/4.; 1899/VII/6.; 1901/VII/5). Az eljárás szabályairól: 39. szám rendelete a Kereskedelmi Ministeriumnak, a Belügyi Ministeriumnak és a legfelsőbb rendőri hatósággal egyetértőleg 1854. február 11-ről (*Landes-Regierungsblatt für Großfürstentum Siebenbürgen - Erdély nagyfejedelemiséget illető Országos Kormánylap - Бuletинъ Губернъи провинциале nentру мареле прнчинатъ Трансилваниа*, 1854. I. oszt. III. darab. 66–74.); Közlekedési- és Közmunkaügyi Minisztérium 7768/1867. november 21. sz. Rendelete, Közlekedési- és Közmunkaügyi Minisztérium 7375/1879. május 20. sz. Rendelete, Közlekedési- és Közmunkaügyi Minisztérium 21 756/1881. július 27. sz. Rendelete (RNL KMO Fond 9. 841. á. 1881/VII/2); *Kormányrendelet gőzkazánokról*, Budapest, 1890.; *Kazánügyi rendeletek gyűjteménye*, Budapest, 1898.; *Gőzgépekre és kazánfűtőkre vonatkozó rendeletek gyűjteménye*, Budapest, 1898.

lése Brassóig, így a bécsi *Prick Vince*, *Wertheimer Jakab* és a *H. M. Schimmelbüsch* gyárak termékei közvetlenül a barcaföldvári vasútállomásig jutottak el, majd onnan Sepsiszentgyörgyre, épségük kisebb mértékben volt veszélyeztetve, mintha a szállítás végig közúton folyt volna, vagy átpakolás lett volna közbeiktatva.

A Bogdán fivérek köröspataki és Joós Elek kisborosnyói saját tulajdonú gyárukban, illetve a Temesváry fivérek uzoni és Quittner Salamon bodolai bérleményükben az első – adózási kedvezményt ígérő – jogszabály életbe lépésétől kezdve a legkorszerűbb berendezéseket helyezték üzembe. 1881-ben Sántha József újította fel a gyárát Mikóújfaluban, 1884-ben báró Apor Gábor oltszemi főzdejét indította újra teljesen új berendezésekkel, majd a következő évben Neumann József az új bérleményét Várhegyen, miután a köröspatakiival előzőleg felhagyott. Ez utóbbit a tulajdonos, gr. Kálnoky Félixné újította fel. Viszonylag korán, 1882–1884 között újult meg a három baróti, Dánér István, Zathureczky Gyula és Zathurecky Lajos szeszgyára. Béldi Tivadar Bodolán 1888-ban szintén a legmodernebb berendezéssel kezdte újra a gyártást, a két legújabb alapítás, Schwartz Ferenc Nagyborosnyón 1891-ben¹⁸² és Damokos Ákos Árapatakon 1893-ban¹⁸³ szintén korszerű eszköztárral indult útnak. Ezekhez a gyárakhoz, a sepsiszentgyörgyiek kivételével, jelentős mezőgazdaság tartozott, így az alapítókat, újraindítókat és haszonbérloket egyértelműen a mezőgazdasági szeszgyárak részére nyújtott előnyök kihasználásának szándéka vezérelte. Az erre berendezkedett termelőegységekkel pedig többségük hatékonyan aknázza ki a másik (hazai ipart támogató) jogszabály adta lehetőséget, és kumulatív módon élvezték a gazdaságosság és versenyképesség növelését célzó állami intervenció jótéteményeit. Háromszék vármegye főispánjának 1883 januárjában a Földművelés- Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumhoz tolmácsolt ténymegállapítása és forró vágya, miszerint „szeszgyárak a törvényhatóság területén virágoznak, gazdasági szeszgyárak szaporítása azonban igen kívánatos volna,” rövidesen beteljesülni, illetve állandósulni látszott.¹⁸⁴

A megye többi hasonló létesítményéhez viszonyítva a kézdívásárhelyi szeszgyárak zömében a hagyományos technológia konzerválódni látszott az 1880-as évek derekán túl is. A közvetlen fűtésű párolóberendezések teherbírását általában a hivatalos próbák alatt egy atmoszféra alatti nyomáshoz viszonyították meg, amikor a megye más településein levő berendezé-

182 RNL KMO Fond 9. 844. á. 64. kötet 1892. június 14./ 67. jkvp.

183 *Háromszék vármegye közigazgatási, árva- és gyámhatósági állapotáról az 1893-ik évre tett alispáni és árvaszéki elnöki jelentés.* Sepsiszentgyörgy, 1894, 11.

184 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1883/II/11.

sek átlaga öt atmoszféra körül mozgott. A kezdeményezések az évtized első felében igen szerényeknek minősíthetők, néhányan másodkézből vásárolt használt gyári berendezéseket helyeztek üzembe. 1886 őszén a Királyi Építészeti Hivatal vezetője önérzetesen tagadta meg a kiszállást Kézdivásárhelyre azzal a kifogással, hogy „Török Sándor kézdivásárhelyi szeszgyáros »főzőkazánja«, mely tulajdonképp csak egy kád lehet, a királyi építészeti hivatal hatáskörén túl esik”. Egyúttal a működtetéséből származó minden felelősséget a városi rendőrkapitányságra háritott.¹⁸⁵ A gyártási technológia adott szintje és az ebből származó joghézag a városban egy sajátos gyakorlat kialakulásához vezetett: a gyártulajdonosok nem hivatalos személlyel, hanem helyi rézművesekkel és kádárokkal állítottak ki hivatalos szakvéleményt főzőeszközeik műszaki állapotáról, az esetek többségében a működési engedély kibocsátásához a városi rendőrkapitányság, a pénzügyi szervek, sőt hallgatólagosan maga az építészeti hivatal is hozzájárult.¹⁸⁶

Kézdivásárhelyen a termelés gazdaságosságának és a versenyképesség kérdésének sajátos megközelítése nyilvánvalóan a mezőgazdasági területek szűkös voltának következménye, a nyersanyag beszerzését sokáig nem a helyi birtokokról képzelték el, hanem a már megszokott úton, romániai importból. A vámháború a kézdivásárhelyi szeszgyártulajdonosok figyelmét azokra az állami kedvezményekre fordította, amelyeket a vidékiek már évek óta igénybe vettek. Ennek elérése érdekében, nagyjából 1887–1891 között lezajlott a technológiai átmenet, ami ugyan nem volt teljes – három létesítmény kimaradt belőle (Balogh Sándor, Tóth Dániel, Tóth Mihály), ezek a 1890-es évek közepe táján véglegesen meg is szűntek,¹⁸⁷ illetve Szabó Mózes és Nagy József közös gyára még sokáig a régi eszközökkel működött –, ám a fordulat és az új csapásirány az ágazatban világosan érzékelhető. Fél-éves eltéréssel az állami kedvezményeket 1891-ben kapta meg hét szeszgyártulajdonos: Ambrus Albert, Benkő Sándor, Csiszár Imre, Tóth István, Tóth József, Török Sándor, valamint kivételesen Szabó Mózes és Nagy Lajos közösen. Két évvel később Jancsó Mózes részesült a kedvezményben. A kérelmezések és annak megadása között legtöbb esetben relatíve hosszú idő telt el, az agrártárca több esetben visszautalta hiánypótlásra a pályázatokat. Ez kimondottan Kézdivásárhelyre jellemző, és a főzdek fejlődési folyamatában ez a rövid intermezzo amolyan akklimatizációs szünetként értelmezhető, aminek keretében a technológiai követelményekhez és a me-

185 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1886/VII/25.

186 RNL KMO Fond 34. 3. á. (Kézdivásárhely város Rendőrkapitánysága, Közigazgatási iratok) 80. ie. 7–22., 26.

187 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1899/V/17.

zőgazdasági profilhoz kellett alkalmazkodni, ami nem volt a sajátjuk. Figyelemre méltó, hogy első próbálkozásra egyetlen pályázat maradt sikertelen, az ifjabb Csiszár fivéré, Dénesé.¹⁸⁸

Háromszéken tehát az ipari szektor szereplőinek biztosított állami kedvezmények legnagyobb haszonélvezői nyilvánvalóan a szeszfőzdek voltak, a textilipar gyakorlatilag csak 1904 után tudott élni vele. A be nem fizetett adó összegét azonban nem áll módunkban ezen a helyen meghatározni, mivel a kedvezményezettek adóalapját nem tettük vizsgálat tárgyává a jelen tanulmányban, erre vonatkozóan további kutatásokat kell elvégeznünk.

A fogyasztási adótörvények kedvezményezettjei

Az 1867-es kiegyezés lerakta az úgynevezett gazdasági kiegyezés rendszerének alapját, ami azt jelentette, hogy Ausztria és Magyarország tízévente újratárgyalta a gazdasági természetű közös ügyeket. Az első ilyen ciklus tapasztalatainak összegzéseként könyvelhető el az a gazdaságpolitikai broszúra, amely 1875-ben látott napvilágot, és szerzője, Szmercsányi Arisztid a közös vámterület mellett érvelt, azonban újdonsága, hogy különválasztva tárgyalta a nemzetgazdasági és államháztartási deficit kérdését. Meglátása szerint egy nemzetgazdasági terület két államháztartási területre oszlott, aminek eredményeképpen a nemzetgazdasági központ szükségszerűen csak az egyik államháztartási terület körébe – Bécsre – esett, ennek következtében a másik államháztartás pusztulni fog.¹⁸⁹ Másképp fogalmazva, ez a reflexió nagyrészt a fogyasztási adózásra vonatkozott, aminek kirovási/ beszédési gyakorlata azon az elven alapult, hogy azt a termelési helyen fizetik be. Mivel pedig Magyarország a cukor- és sörszükségletei jelentős részét akkor még osztrák importból fedezte, a magyar fogyasztási adóforintok az osztrák államkincstárba vándoroltak. Ez a kérdés nyilvánvalóan a politikai szereplőket is foglalkoztatta, a második gazdasági kiegyezés alkalmával erre átmeneti megoldás is született, *a közöseknek elismert államügyek* tehervállása arányában (30/70) a két társország kölcsönösen visszautalta a másik részről befizetett fogyasztási adókat.¹⁹⁰ Ez a gyakorlat közel egy évtizedig állt fenn, eredményeképpen 1880–1887 között a magyar államkincstárba

188 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1891/V/232.

189 Szmercsányi Arisztid: *Önálló vámterület és védvám*. Budapest, 1875, 3–50.

190 CJH-MTT, 1878. évi XIX. törvénycikk azon arányról, amelyben a magyar korona országai az 1867. évi XII. törvénycikkben közösnek elismert államügyek terheihez hozzájárulnak. A fogyasztási adó visszatérítésének ez a gyakorlata, illetve tíz évvel később a szesztermelési kontingens bevezetése nyilván hatásos eszköznek bizonyult, mivel a századfordulón fellángoló közös vámterület körüli vitában már gyakorlatilag

évente átlagosan 13 644 000 korona folyt be az Ausztriából importált cukor és sör nyomán, ugyanakkor 855 000 koronát folyósított a társország pénztárába az oda exportált szeszmenyiség fogyasztási adójának visszatérítése címén.¹⁹¹

A fent említett intézkedések a háromszéki szesztermelés és értékesítés gyakorlatára nem voltak különösebb hatással. Székelyföldön a kereskedelmi jellegű szeszfőzés az 1850-es évek elején kezdődött, amikor az évszázados múltra visszatekintő szabad pálinkafőzést az osztrák neoabszolutista rendszer felszámolta. Fogyasztási szempontból ennek azért volt kiemelt fontossága, mert a szóban forgó régióknak csak töredékrésze volt alkalmas bortermesztésre. A szesztermelés megadóztatása nyomán egyrészt elindult egy szelekció – azaz míg korábban a lakosság nagy része foglalkozott ezzel, addig adóteher mellett már kevesebben vállalták –, másrészt a szesz italok piacosodásának a kezdetét is jelentette a fiskális fordulat. A szabad pálinkafőzés jogának a felszámolásával a székelység kezében megmaradt a szabad italmérési jog, ami pedig a piacosodás nyomán tett szert nagy jelentőségre. Ezt az egyénileg birtokolt, de ebben a formában hatékonyan nem alkalmazható jogot ekkor kezdték kollektivizálni, aminek nyomán létrejöttek az úgynevezett korcsma-közirtokosságok. Ezek a körülmények együttesen egy sajátos üzleti modellt alakítottak ki, amelynek főszereplői többnyire a céhes keretből kilépett kézműiparosok, illetve az üzletükkel felhagyott kiskereskedők voltak. Az 1880-as évek végére ezek felosztották maguk között a piacot olyan értelemben, hogy majdnem az összes község italmérési jogát kiszámítható és ellenőrizhető módon, hosszú távra haszonbérletbe vették.¹⁹²

A már említett 1888-as törvénycsomag a kialakult gyártási és értékesítési gyakorlatot teljesen felfordította, a szesztermelők körében pedig átmeneti zűrzavart okozott.¹⁹³ A korábbiakban forgalomba hozott italok minőségére

nem szerepelt ez a kérdés. Lásd. Nagy: Székelyföld gazdasági fejlődése a 19. század második felében... Id. kiad. 21-25.

191 ÁZ PM, 1880. 2-3, 8-9.; 1881. 2-3, 8-9.; 1882. 2-3, 14-15.; 1883. 2-3, 14-15.; 1884. 2-3, 14-15.; 1885. 2-3, 14-15.; 1886. 2-3, 14-15.; 1887. 2-3, 14-15.

192 Nagy: Székelyföld gazdasági fejlődése a 19. század második felében... Id. kiad. 183-192.

193 CJH-MTT, 1888. évi XXIV. törvénycikk az égetett szesz folyadékok után járó vámról, a szeszadóról, valamint a szesztermeléssel együttesen készített sajtolt élesztőnek megadóztatásáról; 1888. évi XXV. törvénycikk a fogyasztási adó alá eső szeszfőzdek által egy-egy termelési időszak alatt a kisebbik adótétel mellett termelhető alkoholmenyiségnek felosztásáról; 1888. évi XXXV. törvénycikk az állami italmérési jövedékről (a Pénzügyminisztérium 1889. évi 33 450 számú körrendelete – Utasítás az állami italmérési jövedékről szóló 1888. évi XXV. törvénycikk végrehajtása iránt

vagy erősségi fokára vonatkozó kritériumok nem voltak élesen körülhatárolva. A háromszéki szeszgyárok a falusi fogyasztók meglehetősen alacsony igényeit voltak képesek kielégíteni, szeszfinomító berendezéseket nem alkalmaztak, gyakorlatilag az első főzetű nyers szesz került ki az italmérések pultjaira. Valójában ez a szabad környezet – ahol ilyen irányú hatósági ellenőrzés nem, vagy csak felületesen létezett – járult hozzá a főzdek piaci sikerességéhez.¹⁹⁴ Az ebben szocializálódott gyárosokat pedig valósággal sokkolta az olyan értelemben vett környezetváltás, hogy az elkövetkezendőkben a termelési folyamat minden mozzanata a pénzügyi hatóságok közvetlen ellenőrzése alá kerül. A szűkebb régióban népszerű, a termelőkapacitás megbecsülésén és a gyártók és pénzügyi szervek közötti alkudozáson alapuló adókiivetés módja¹⁹⁵ továbbra is megmaradt, de ez utóbbiak hatásköre jóval szélesebbé vált. Ám a legmegrázóbb részét a termelt szesz fogyasztási adótételének a többszörösére történő növelése jelentette,¹⁹⁶ ami a megyében tevékenykedő szeszgyárosoknak igen sötét perspektívát vetített előre: a törvény kihirdetése után zömük komolyan fontolóra vette az üzlet beszüntetését. Első hullámban, Háromszék vármegye 1888. őszi rendes közgyűlésén több szeszgyáros a községekkel kötött korcsma haszonbérleti szerződésekből való kilépés egyoldalú szándékát jelentette be,¹⁹⁷ majd má-

[*Pénzügyi Közlöny*, 1889, 16. sz., 530–882.]; XXXVI. törvénycikk az állami italméresi jövedékről szóló 1888. évi XXXV. törvénycikk folytán adódó kártalanításról.

194 Az adózás a gyártó és pénzügyi szervek között létrejött megállapodás szerint a termelőkészülék kapacitása alapján történő *átalányozás*, a várható termelt mennyiség megbecsülésével *szabad egyezkedés* alapján történt (1868. évi XVI. tc. 1., 11. §, helyben hagyva 1875. évi XIX. tc. 2. § 1. szakasz), vagy, ha ez meghiúsult, a Pénzügyminisztérium díjszabásai szerint (1868. évi XVI. tc. 12. §, helyben hagyva 1875. évi XIX. tc. 2. § 2. szakasz). 1878-tól az adókiivetés formái: *átalányozás*; *a szeszfőzővel kötendő szabad egyezkedés (megváltás) útján*; *a várható szesznyeredék mennyisége és foktartalma szerint*; *a szesz mérő-gép jelzései alapján a termény mennyisége és foktartalma szerinti* beszédés. A termelt szesz fogyasztási adója egységesen megszabva, hektoliterfok mértékegység alapján. (1878. évi XXIV tc. 1. 19. §, helyben hagyva 1884. évi XXI. tc. 19. §.)

195 1888. évi XXIV. törvénycikk 31. §; 1899. évi XX. törvénycikk 29. §; 1908. évi XXVIII. törvénycikk 29. §.

196 A jogszabály 1890-től kezdődően 35 krajcáros termelési, valamint 35 krajcáros kedvezményes és 45 krajcáros kedvezmény nélküli fogyasztási adótételt szabott meg hektoliterfokonként (1888. évi XXIV. törvénycikk 2. §.). A korábbiakban 11 krajcár volt a fogyasztási adó (1875. évi XX. törvénycikk 2. §; 1878. évi XXIV. törvénycikk 1. §; 1884. évi XXI. törvénycikk 1. §).

197 RNL KMO Fond 9. 844. á. 52 kötet 1888. október 12./180.; 181.; 182.; 184.; 185. jkvpk; 9033.; 9034.; 9035.; 9149.; 9150.; 9373.; 9589.; 9590.; 9591. ikt. Folyamodá-

sodik hullámban – a törvény végrehajtására vonatkozó miniszteri utasítás közzététele előtt –, a következő év nyári rendes közgyűlésén ez megismétlődött.¹⁹⁸ A törvényhatóság, a községek érdekeit szem előtt tartva, egyetlen ilyen kezdeményezésre sem adta áldását, majd a törvénycsomag pozitív rendelkezéseinek eredményei nyomán megnyugodni látszottak a kedélyek.

Az államháztartás érdekeinek szempontjából ki kell emelnünk, hogy 1888-tól kezdődően meghatározták (kontingálták) az Ausztriában és Magyarországon külön-külön előállítható alkoholmennyiséget, erre nyilvánvalóan a sorban a harmadik gazdasági kiegyezés alkalmával történt alku a társországok között. Ez az eljárás életképesnek bizonyult, mivel a gazdasági kiegyezések további két ciklusában fenntartották (egészen 1918-ig létezett), az ezek nyomán hozott szesztörvények pedig tartalmazták a termelési kontingenseket.¹⁹⁹ A fogyasztási adók egésze között a szeszadó és szeszpótadó együttesen a legnagyobb volumenű tételt képviselte: 1890–1899 között több mint felét tette ki, majd azt követően 42,70–49,50% között mozgott.²⁰⁰ Ugyanakkor a fogyasztási adók kiadási oldalán is sorakozott néhány tétel, amelyek közül a fogyasztási adóvisszatérítések és kiviteli jutalmak, illetve a magyarországi városok adótermészetű jövedelmeinek rendezésére nyújtott segítség szeszre, cukorra, borra és sörre egyaránt vonatkoztak.²⁰¹ Azonban a legnagyobb pénzüsszeget jelentő mezőgazdasági szeszfőzdek részére nyújtott jutalmak két válfaja kizárólag a szeszadót és szeszpótadót terhelte, illetve a községek és városok részére nyújtott behajtási jutalék és a regálékötvények után járó éves térítmény a szeszadó mellett, de annál jóval kisebb

sok standard indokai: „*a szeszadó oly magasan rovatik ki, hogy literenként a mostani árnak kétszeresében lesz az ár fizetendő, s így a magasra felcsigázott árban a kelendőség is annyira leesik, hogy az ígért haszonbért megfizetni nem lehet*” (RNL KMO Fond 9. 841. á. 1888/XXI/164.; 167.; 170.; 171.; 172.; 173.; 174.; 184.).

198 RNL KMO Fond 9. 844. á. 54. kötet 1889. június 07./ 93.; 94.; 97.; 99.; 100.; 108.; 109.; 123.; 148.; 151.; 160.; 163. jkvpk.

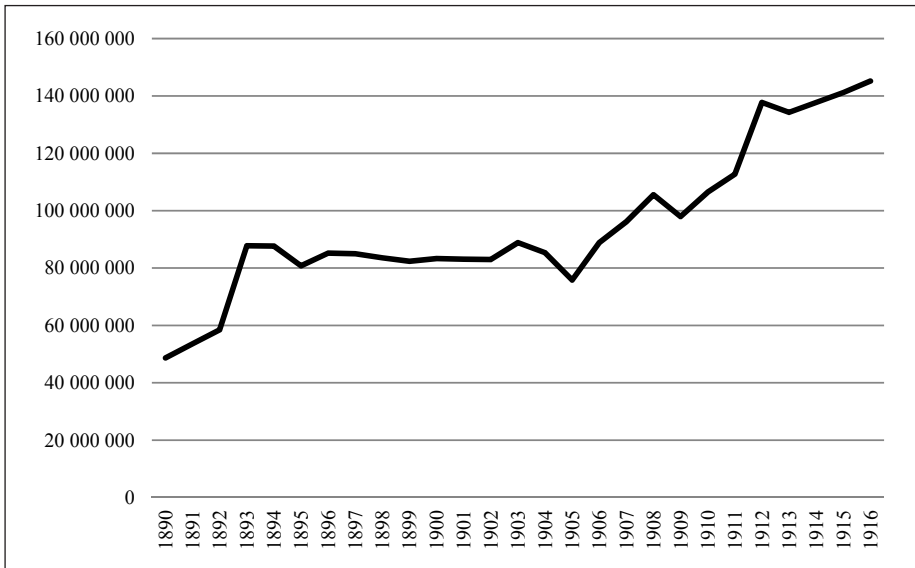
199 Szeszadó törvények lásd: 1888. évi XXIV. tc; 1899. évi XX. tc; 1908. évi XXVIII. tc. Szeszitalmérési, szeszforgalmi és szeszpótadó törvényeket lásd: 1898. évi XVI. tc; 1899. évi XXIV. tc.

200 ÁZ PM, 1890. 70–71.; 1891. 70–71.; 1892. 68–69.; 1893. 74–75.; 1894. 82–83.; 1895. 82–83.; 1896. 84–85.; 1897. 82–83.; 1898. 72–73.; 1899. 72–73.; 1900. 76–77.; 1901. 74–75.; 1902. 74–75.; 1903. 72–73.; 1904. 72–75.; 1905. 72–75.; 1906. 74–75.; 1907. 74–75.; 1908. 82–83.; 1909. 84–87.; 1910. 82–85.; 1911. 86–89.; 1912. 86–89.; 1913. 86–89.; 1914. 86–89.; 1914/1915. 86–87.; 1915/1916. 88–91.; 1916/1918. 38–43.

201 Lásd: 1899. évi VI. tc. 4. §; 1901. évi XVIII. tc. 1. §; 1906. évi II. tc. 6. §.

részben a bor- és söradóra esett.²⁰² Ezek a kiadások országos összesítésben a fogyasztási adóbevételeknek átlagban csupán 5–7%-át tették ki 1890–1916 között.²⁰³

12. diagram. *A szeszadó és szeszpótadó összege Magyarországon (korona)*

202 Mezőgazdasági szeszfőzdek részére jutalmakat lásd: 1888. évi XXIV. tc. 7. §; 1899. évi XX. tc. 5. §; 1908. évi XXVIII. tc. 5. §; 1899. évi XXIV. tc. 1. §; 1912. évi V. tc. 9. §. Községek és városok jogosultságát lásd: 1888. évi XXV. tc. 69. §; 1899. évi VI. tc. 1. §; 1901. évi XVIII. tc. 1. §; 1906. évi II. tc. 6. §. Ugyanakkor a fogyasztási adók magyarországi kiadási oldalán szerepelt a volt határőrvidéki községeket megillető kamatjárandóság, lásd: 1888. évi XXXV. tc. 69. §; 1899. évi VI. tc. 1. §; 1899. évi XXV. tc. 38. §; 1906. évi II. tc. 6. §. 1900-tól, illetve 1909-től a zárszámadásokban megjelent a budapesti söradó pótlék megtérítése (1899. évi VI. tc. 1. §; 1906. évi II. tc. 6. §), illetve a budapesti italmérési illeték megtérítése (1908. évi XLVIII. tc. 10. §) tétel.

203 ÁZ PM, 1890. 72–73, 76–77.; 1891. 72–73, 76–77.; 1892. 70–71, 74–75.; 1893. 76–79.; 1894. 78–81.; 1895. 78–81.; 1896. 80–83.; 1897. 78–81.; 1898. 68–71.; 1899. 70–71.; 1900. 74–75.; 1901. 72–73.; 1902. 72–73.; 1903. 70–71.; 1904. 70–73.; 1905. 70–73.; 1906. 70–73.; 1907. 74–75.; 1908. 78–81.; 1909. 80–83.; 1910. 78–81.; 1911. 82–85.; 1912. 82–85.; 1913. 82–85.; 1914. 82–85.; 1914/1915. 82–85.; 1915/1916. 84–87.; 1916/1918. 38–43.

A fogyasztási, és ezen belül szeszdából való visszatérítések tétele közül bennünket elsősorban a regálekárpótlás összege és az ebből származó éves járandóságok, továbbá a szeszgyárak részesedése a Magyarországra érvényes kontingensből, illetve a termelési prémiumok összege érdekel. Háromszéken a regálekárpótlás 1891 közepére nagyrészt véget ért, az összesen 233 igénylésből 21 volt végérvényesen visszautasítva, négy esetben még tárgyalás alatt volt, a további 208 esetben pedig jogerős döntés született, a kárpótlást már folyósították vagy letétbe volt helyezve. Ilyenformán a vármegye területére összesen 4 120 778 korona tőke áramlott be, amelynek legnagyobb haszonélvezői a községek voltak, részükre 3 063 904 korona értékű regálekötvényt adott át a pénzügyi tárca (74,35%). Ezután a közbirtokosságok következtek 548 494 korona összeggel (14,18%), majd a magánszemélyek 453 616 koronával (11,01%), végül az egyházi testületek 18 764 korona összeggel (0,46%).²⁰⁴

A regálejogok állami kisajátításának a nyertesei tehát a községek voltak, ennek előzményei pedig sok esetben három-négy évtizeddel korábbra nyúltak vissza, amint azt említettük, az egyéni italmérési jogot az 1850-es évektől kezdődően kezdték kollektivizálni. Ennek második lépéseként az így létrejött közbirtokosságok a községek rendelkezésére bocsátották részben vagy egészben a jövedelmüket. E felajánlások megvalósulásában nagy szerepet játszott a széki közigazgatási apparátus, amely következetesen nyomást gyakorolt a korcsma-közbirtokosságokra.²⁰⁵ A regálekárpótlás kedvezményezettjeinek az összetétele világosan mutatta az 1880/1890-es évek fordulóján az italmérési jog gyakorlásában fennálló status quót. Háromszék vármegye főispánja, Potsa József nyilvánvalóan látta a kárpótlás kivitelezésének a gyengeségeit, jelesen azt, hogy a pénzügyi tárca által a községeknek odaítélt összegeket polgári peres úton még megtámadhatják a közbirtokosságok vagy magánszemélyek. Ezért 1891–1893 között három alkalommal sürgette a belügyi- és igazságügyi tárcák vezetőit, hogy ennek a lehetőségét

204 Néhány településen a kárpótlási összeg osztatlanul jutott magánszemélyek birtokába (Árapatak és Oltszem), vagy magánszemélyek és a község (Erőd és Bereck), illetve a közbirtokosság és a község (Feldoboly, Kovászna, Réty és Zabola), vagy a község és az egyházközség (Nagyborosnyó) birtokába. Bölon községben az unitárius és református egyház kárpótlása volt osztatlan. Ezekben az esetekben az osztatlan vagyont egyenlő részben osztották el a kedvezményezettek között. Ugyanakkor több községben az osztatlan kárpótlás mellett elkülönített kárpótlás is előfordult (RNL KMO Fond 9. 841. á. 1891/I/4.).

205 Nagy: Székelyföld gazdasági fejlődése a 19. század második felében... Id. kiad. 183–186.

jogilag akadályozzák meg, azonban az egyetlen lehetőség a vármegyei tisztii főügyésznek a perekre való kiküldése maradt a községek anyagi érdekeinek a védelmében.²⁰⁶ A tisztii főügyésznek pedig akadt dolga elég ezen a téren, például 1892 folyamán öt községet képviselt a kézdivásárhelyi törvényszéken.²⁰⁷ Mindez azt jelentette, hogy a kárpótlási összegekből a községek részesedései kisebb-nagyobb mértékben erodálódtak. Ugyanakkor ellenpéldák is előfordultak, mint például Nagybaconban, ahol a regálejogokból származó jövedelmeket szokásjog alapján a község élvezte már évtizedek óta, mindenféle írásbeli egyezmény nélkül. 1889 tavaszán az érintettek egyhangúlag döntöttek a gyakorlat jogerőre emeléséről, és a későbbiekben sem támadta meg senki a döntést.²⁰⁸ Szépséghibája a dolognak, hogy a község eljárásága nem sokáig tartotta egybe a 89 322 korona tőkét, 1895-ben községház építése céljaira 40 600 korona értékű kötvényt beváltottak, aminek nyomán az abból származó 1912 korona éves járadékától estek el.²⁰⁹ Az eset korántsem tekinthető egyedinek, Nagyajta község például több régebbi pénzügyi adósság törlesztésére fordította kötvényeinek egy részét. Ennek kapcsán tanulságos a vármegye közgyűlésének az állásfoglalása, amely testület a községi törzsvagyonokon volt hivatott örködni. Felelevenítették, hogy Nagyajta két ingatlan vásárlására fordította annak idején a banki és takarékpénztári kölcsönöket, így a törzsvagyonnak nem az elidegenítése történt, hanem átváltoztatása²¹⁰ – tegyük hozzá, bár a két ingatlan nyilván nem fialt annyit, mint az eladott kötvénycsomag.

Mindezeknek az ismeretében kijelenthetjük, hogy 1891 után csak elméletben folyt be Háromszékre évente több mint 194 000 korona, ami a kárpótlási államkötvények után járó kamat és tőketörlesztés összegét jelentette (4,71%). Az világos, hogy a községek részesedése állandóan csökkent. A két városnak és a községek egy részének még további haszna származott a regálejogok állami kezelésbe vétele nyomán. Ha annak behajtásánál jövedelemtöbbletet könyvelt el az állam, az érintett városok részére ennek 20%-át, a községeknek pedig 10%-át utalta vissza, ami 1895–1898 között Háromszék vármegyében további körülbelül 12 400 korona becsorgását je-

206 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1893/VIII/45.

207 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1892/VIII/60.

208 „Nagybaconban a regálejog kizárólagos tulajdonosai mindig és ma is a helyben lakó székely nemes, föld- és házzal bíró birtokosság voltak és vannak, senki által kétségbe nem vonatott, elismervén egyúttal azt is, hogy a jog gyakorolhatására még eddig kiarányosítás szabályozás nem történt. [...]” (RNL KMO Fond 9. 841. á. 1889/II/14.)

209 RNL KMO Fond 9. 844. 74. kötet 1895. május 14./148. jkvp.

210 RNL KMO Fond 9. 844. 64. kötet 1892. június 14./135. jkvp.

lentette évente. Ezen az összegen 48 község osztozkodott.²¹¹ Továbbmenve, a városi tisztviselők illetményeinek kiegészítésére 1909-ben az állami költségvetésben elkülönítettek kétmillió koronát, ami a következő években kétszeresére emelkedett.²¹² Az első évben Kézdivásárhely 5500 korona, míg Sepsiszentgyörgy 5000 korona támogatásban részesült.²¹³ 1912-ben ez az összeg együttesen már 30 500 koronát tett ki, hatását tekintve pedig főleg veszekedéseknek lehetünk tanúi, hogy melyik hivatalnok milyen mértékben részesüljön belőle.²¹⁴

Rátérve az üzleti szféra ügyeire, az 1888-as szeszadótörvény deklarálta egyensúlyi helyzetet kívánt teremteni a fogyasztási adózás, illetve a két társország agráriumának fejlődésében is. Ennek érdekében tíz évre előremenően kedvezményes adózás melletti éves kontingenst állapítottak meg, összesen 1 878 000 hektolitert az egész vámterületre, amelyből Ausztriára 997 458 hektoliter, Magyarországra 872 542 hektoliter, míg Boszniára 8000 hektoliter részesedés esett.²¹⁵ Magyarország területén a teljes részesedésből 300 000 hektolitert a mezőgazdasági, míg 540 000 hektolitert az ipari szeszfőzdek részére különítettek el az első három termelési évre. Az ebben a keretben termelt alkohol után a hektoliterfokonkénti (1 liter 100°-os alkohol) 90 fillér helyett 70 fillér fogyasztási adóval terhelték.²¹⁶ Az 1889–1890. termelési időszakban Háromszéken a kontingensből 25 szeszfőzde részesült, míg 2 létesítmény kimaradt belőle.²¹⁷ Következő két évben a kontingensből 2 063 300 hektoliterfok volt elkülönítve, ami évente 412 660 korona megtakarítást jelentett számukra be nem fizetett adó formájában.²¹⁸ A kontingensből való részesedés hatékonyabbá tétele érdekében a háromszéki szeszgyárosok között szoros összefogás alakult ki a későbbiekben. Az 1896–1898 közötti időszakra társasági szerződésre lépett 22 szeszgyár, együttes része-

211 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1897/I/1.; 1898/VI/1.; 1899/VI/1.

212 Az állami zárszámadásban a fogyasztási adók kiadásainál 1909-ben és 1910-ben szerepel a *Törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városok közigazgatási költségeihez hozzájárulás* című tétel (ÁZ PM, 1909. 80–83.; 1910. 78–81.). Később a *Törvényhatóságok és községek fejezetpont alatt Városok segélyezése* tétel szerepel (ÁZ BM, 1911. 28–29.; 1912. 28–29.).

213 Belügyminisztérium 166 000 számú körrendelete II. melléklete (*Belügyi Közlöny*, 1909. december 23., 678.)

214 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1913/571.

215 1888. évi XXIV. tc. 3. §.

216 1888. évi XXV. tc. 1–5. §.

217 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1891/I/4.

218 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1892/I/3.; 1893/I/2.

sedésük 1 865 800 hektoliterfok volt.²¹⁹ Az együttműködésük továbbra is fennmaradt, és 1900 körül megalakult a Háromszékmegyei Gazdasági Szesztermelők Szövetkezete.²²⁰

A mezőgazdasági szeszfőzdek részére nyújtott prémiumok összege a megyében ennél kisebb összeget tett ki, 1895–1899 között évente átlagosan valamivel több mint 140 000 korona volt, 1900–1904 között pedig ez az összeg meghaladta a 150 000 koronát.²²¹ Ezeknek a kedvezményeknek az ösztönző ereje nem elhanyagolható, főleg a kisebb gyárak esetében. A jogszabály, a korábbi gyakorlatot követve, a termelés volumenének alacsony szinten tartását tartotta szem előtt. A legkisebb kapacitást, napi 2 hektoliter alatti termelést jutalmazták a legnagyobb összeggel, 10 koronával, ha kontingensben részesült a gyár (6 korona, ha nem részesült kontingensben), a 2–4 hektoliter közötti termelést 8 korona (4 korona), míg a 4–7 hektoliter közötti termelést 6 korona (2 korona) jutalomban részesítette a pénzügyi hatóság.²²² A jogszabály életbeléptetésének elősegítésére az agrártárca a szeszfőzéssel foglalkozni szándékozó gazdák számára konzultációt és szakmai támogatást helyezett kilátásba azzal a céllal, hogy „mezőgazdasági szeszfőzdéink a gácsországi [galíciai – NB] hasonló vállalatokkal sikeresen versenyezhessenek”. A szaktanácsadó Békésy Sándor, a Kassai Gazdasági Tanintézet tanára olyan népszerűségnek örvendett a gazdák körében, hogy katedrájától is fel kellett menteni, hogy eleget tegyen a megkereséseknek, munkaadójától pedig a *szeszfőző gazdák vándortanára* címet kapta.²²³ Háromszékiek részéről, úgy tűnik, nem mutatkozott igény a szolgálataira, egyrészt azért, mert a valódi mezőgazdasági szeszfőzdek már túl voltak a fejlődésnek annak a szakaszán, ahol ennek értelme lett volna, másrészt a kézdivásárhelyieknek a kérdéshez való közelítése teljesen más irányból történt. A jogalkotó szándéka nyilvánvalóan az agrárium üzletesítése volt, a kézdivásárhelyi szeszgyártulajdonosok esetében ennek éppen a fordítottja zajlott le, az üzlet agrarizálódása. Konkrétan, az akklimatizáció idejétől kezdődően, az új körülményekre való felkészülés elemeként, a technológiai átmenettel párhuzamosan egy erőteljes termőföldvásárlási (kisebb részben bérlési) hullám figyelhető meg.

219 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1896/VI/58.

220 Alapszabályukat lásd: *A Háromszékmegyei gazdasági szesztermelők szövetkezete*. Sepsiszentgyörgy, 1900.

221 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1898/II/91.; 1899/II/75.; 1900/II/146.; 1901/II/77.; 1902/II/142.; 1903/1537.; 1904/3491.

222 1888. évi XXV. tc. 7. §.

223 RNL KMO Fond 9. 34. 1890./ V./91.

Az 1897-es gazdacímár öt olyan kézdivásárhelyi szeszgyárost regisztrált, akiknek birtokai (a haszonbérlet elenyésző) meghaladták a 100 kataszteri holdat. Esetükben szembevetendő a területek szétdaraboltsága, Nagy Ferenc birtoka például összesen 17 község területén volt szétszóródva, ami egyértelműen mutatja, hogy felvásárlás eredményeként állt össze az együttes, a környező falvakban minden elérhető területet felvásároltak. Egyetlen településen sem rendelkeztek 100 kataszteri holdat meghaladó területtel, aminek eredményeként részeket különíthettek volna el számukra a közföldekből (erdő, legelő) az arányosítás során, ahogy más nagybirtokosok esetében a nagy kiterjedésű erdőterület is mutatja. Természetesen a kisebb gyárak tulajdonosai is igyekeztek növelni mezőgazdasági területeiket, ám akvizíciójuk nem érte el a címárba kerüléshez megkövetelt szintet.²²⁴

A technológiai átmenet, illetve az agrarizálódás és az állami kedvezmények kérdéskörére még néhány gondolat erejéig visszatérve, ezek mutatóit összehasonlítva megállapítható, hogy a szám szerint 19 nagybirtokkal és haszonbérleménnyel rendelkező szeszgyárosok közül 17 igényelt az 1883–1895-ös időszakban az 1881. évi XLIV. törvénycikk, majd az 1890. évi XIII. törvénycikk alapján *hazai iparnak adandó kedvezményt*. Két nagybirtokos, br. Apor Gábor és Nagy Ferenc nem igényelték ezt, bár a technikai feltételeket teljesítették hozzá. Nagy Ferenc létesítménye az 1890-es évek elejére a legkorszerűbbnek számított, termelési kapacitása pedig meghaladta a mezőgazdasági minősítéshez szükséges plafont. Úgy tűnik, a kéttípusú (ipari és mezőgazdasági) kedvezmény nélkül is versenyképes volt egy ideig, és az ipari szeszgyáraknak biztosított keret a kontingensből így elérhető volt számára. 1899-ben mezőgazdasági minősítésért folyamodott, ami alapján az ipari kedvezményt két évre visszamenőlegesen az agrártárca megítélte számára.²²⁵ A másik nagybirtokot szerzett szeszgyáros, Jancsó Mózes szintén megszerezte a mezőgazdasági minősítést, ilyen alapon a hazai iparkedvezményben is részesült. Azonban az előbbivel együtt nagyobb kapacitáson termeltek, így ipari szeszgyárként adóztak létesítményeik, nyilván a kontingensből részesedés szempontjából előnyösebb volt számukra ez az alternatíva. A két sepsiszentgyörgyi szeszgyáros közül Mélik Kristóf saját, 153 kataszteri hold kiterjedésű birtokkal rendelkezett, Kupferstich József gr. Mikos Zsigmondtól vett haszonbérbe földet Bodolán. Mindketten részesültek mindkét típusú kedvezményből, akárcsak a három baróti szeszgyáros. Kivételes esetnek számít Neumann József, aki ipari és mezőgazdasági kedvez-

224 *A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája*. Második kötet. *Gzadacímár*. Budapest, 1897, 474–478.; 598–600.

225 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1899/VI/18.

ményt élvezett, és Várhegyen a megye egyetlen cukorgyártásból visszamaradó hulladékot feldolgozó gyárat működtette, szoros szimbiózisban a Magyar Cukoripar Rt.-vel, közösen haszonbélve br. Szentkereszty Béla birtokát. Hazai ipari és mezőgazdasági szeszgyárkedvezményben összesen öt olyan szeszgyáros részesült, akik 100 hold alatti birtokon gazdálkodtak, közülük négyen kézdivásárhelyiek voltak. További hat olyan kézdivásárhelyi szeszgyár volt, amely megkapta a mezőgazdasági minősítést a vele járó kedvezményekkel, és nem részesült az első típusú, hazai iparkedvezményben, öten közülük a hagyományos technológia és berendezések alkalmazása miatt. Az agrarizációs fordulat tehát meglehetősen egyenlőtlenül zajlott le Kézdivásárhelyen. A következő évtizedek jogalkotása, a szeszgyárak termelési és fogyasztási adózására, a mezőgazdasági szeszfőzdék részére nyújtott prémiumok biztosítására, illetve a mindkét típusú (ipari és mezőgazdasági) szeszfőzdék adókedvezményezése tekintetében az 1888-ban és részben előtte lefektetett elveket követte. A sorban következő jogszabályok az adótételeket növelték, illetve a kontingenst mérsékelten szűkítették, ami a század utolsó évtizedéig létrehozott gyárak rendszerét konszolidálta, illetve az új versenyzők megjelenésének lehetőségét korlátozta.²²⁶

Összegezve a fogyasztási adóreform hatásait, a kincstári bevételek oldalán már láttuk, hogy Háromszéken 1889-től kezdődően a szeszadó képezte a növekedés motorját. A mérleg másik felén ott vannak a városok és a községek, amelyek a regálékárpótlás vitathatatlan nyertesei voltak, a kötvé-

226 Az 1888-as rendszer határidejét 1898. július 31-ig terjesztették ki (1897. évi XXXI. törvénycikk és 1898. évi XV. törvénycikk). Az 1899-es szeszadó törvény a gyárak termelési és fogyasztási adótételeit érintetlenül hagyta, beleértve a kedvezményes fogyasztási adó tételét, a kontingensből Magyarországnak biztosított részesedés évi 20 000 hektoliterrel csökkent, míg Ausztria részesedése ugyanennyivel növekedett. A mezőgazdasági szeszgyárak prémiumai nem változtak az egy évtizeddel korábbi tételekhez képest. (1899. évi XX. törvénycikk és 1899. évi XXII. törvénycikk). Két évvel később a termelési adó hektoliterfokként 70 fillérről 90 fillérré emelkedett, a fogyasztási adó kedvezmény nélküli tétele 90 fillérről 1,10 koronára, míg a kedvezményes tétele 70 fillérről 90 fillérré (1901. évi XIII. törvénycikk). Az 1908-as szeszadó törvényben tovább növekedtek az adótételek, hektoliterfokként a termelési adó 1,40 korona, fogyasztási adó kedvezmény nélküli tétele 1,64 korona, kedvezményes 1,40 korona, a prémiumok változatlanok. A kedvezményes szeszkontingens tovább csökkent évi 808 701 hektoliterre (1908. évi XXVIII. törvénycikk), amit az 1907-es gazdasági kiegyezés értelmében a magyar törvényhozás autonóm módon állapíthatott meg (1908. évi XII. törvénycikk). 1913-ban az új alapításokat gyakorlatilag kizárták a kontingensből (1913. évi XXIV. törvénycikk), amit 1916-ban, a háborús körülmények között megerősített a törvényhozás (1916. évi XXIV. törvénycikk).

nyekből származó jövedelmek a legtöbb helyen jóval nagyobb bevételt jelentettek számukra, mint amikor az italmérési jogot maguk adták haszonbérbe. Az üzleti szektorra nézve megállapíthatjuk, hogy a szeszgyárosok körében olyan kooperáció jött létre, amire a gazdaság más ágazataiban nem találunk példát. Ez az együttműködés tette lehetővé a fiskális kedvezményekhez való hozzáférést, továbbá a technológiai átmenetnek is előfeltétele volt. Az állami intervencióhoz való alkalmazkodás pedig végeredményben a versenyképesség biztosítója. 1890–1916 között a községek és városok részére elméletben évi 200 000 korona körüli összeget folyósított az államkincstár, a szeszgyárok részére prémiumként megközelítőleg 140 000–160 000 koronát, ami együttesen a kincstári nyers bevételeknek csaknem 9,5%-át tette ki. Ezen felül a szeszgyárok által élvezett adókedvezmény meghaladta a kincstári nyers bevételek 10%-át.

A vámháború károsultjai

Az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia 1886 nyarán nem tudott kiegyezni a tíz évvel korábban kötött kereskedelmi- és vámegyezmény megújításának feltételeiben. Az érdekelletét nagyjából arra vezethető vissza, hogy az 1875-ben megkötött egyezménytől Románia elsősorban nem gazdasági előnyöket remélt, hanem fontos mérföldkőnek tekintette függetlenségének nemzetközi elismerése útján. Tíz évvel később már lényegesen jobb pozíciókkal rendelkezett a nemzetközi politika porondján, így semmi nem indokolta, hogy nemzetgazdasági érdekei ellen cselekedjen. Másfelől az osztrák fél a status quo fenntartásába volt érdekelt, a magyar fél pedig a román kivitel legfontosabb tételeit – gabona és szarvasmarha – kívánta korlátozni, illetve tiltani. Következésképpen, 1886 júliusában Románia és a Monarchia saját autonóm vámtarifáikat kezdték alkalmazni egymással szemben, továbbá kölcsönösen büntetővámokat vetettek ki egymás termékeire. Ez az állapot vámháború néven vált ismertté és öt évig állt fenn.²²⁷

A vámháború az erdélyi ipari szektor legsebezhetőbb szereplőit, a kézműiparosokat sújtotta a leginkább. Általában véve ez abból származott, hogy körükben a munkamegosztás és a termelési technológiák korszerűtlenek voltak, ami rendkívül alacsony szintű tőkefelhalmozást tett lehetővé. Ugyanakkor a piaci igényekhez mérten túl nagy volt a kézművesek létszáma

227 Nagy Botond: „Több előnnyel jár egy teljesen meg nem tartott jó szerződés, mint a szerződés nélküli állapot” (Kereskedelmi szerződések és vámtarifák az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia között). In Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor (szerk.): *Tradicció és modernizáció a XVIII–XX. században*. Hungarovox, Budapest, 2008, 135–146.; 141–143.

- legyen szó Kézdivásárhelyről, Brassóról vagy Nagyszebenről - közöttük pedig nem alakult ki verseny, ami implicite szelekcióhoz vezethetett volna. Ezt a viselkedésmódot befolyásoló mentalitás abban a céhes rendszerben alakult ki, amit a vámháború kitörése előtt másfél évtizeddel korábban kormányzati intézkedéssel már felszámoltak. 1886 nyarán tehát a kormányzati segélyezés célpontja a nagyszámú erdélyi kézműiparosság volt, főként a határszéli térségben lakók. A magyar minisztertanács első körben a Brassó vidéki és székelyföldi iparosok támogatását hitelnyújtással szándékozta megoldani.²²⁸ Úgy tűnik azonban, hogy a kérdés alaposabb vizsgálata nyomán világossá vált, hogy az ágazat strukturális válságát élte, amit a vámháború csak akutizált, végeredményben a kézműiparosok számára folyósítandó hitelek visszatérítése is kérdéses lehet. Két héttel később egy jóval kisebb kockázatot jelentő megoldás mellett döntött a kormány: a különféle állami megrendelésekből részesedést biztosított az erdélyi határszélen élő kézműiparosok számára.²²⁹

A segélyezésnek ez a módja, amely közvetlen terhet nem rótt az államkincstárra, vált általánossá a vámháború károsultjai körében, Háromszéken ettől eltérő gyakorlatot nem találtunk. Értelemszerűen az állami megrendelések által befolyt pénzeket a kincstári nyers jövedelmek összegeivel nem lehet összehasonlítani. Egy példa erejéig azonban érdemesnek látjuk kitékinteni a segélyezési eljárásra és annak hatásaira. 1890-ben Kézdivásárhelyen összesen hét csizmadia és cipézmester kötött szerződést a Honvédséggel, hogy elkészítenek összesen 1200 lábbelit a népfelkelő csapatok számára, 11 203 korona ellenében. A megrendelés hatása vegyes volt. A hét mesterből kettő számára jelentett valós kapaszkodót, ők a későbbi években is a kedvezményezettek körében fordultak elő. A következő egy évtizedben a további öt mester közül egy tudta megtartani önálló üzletét úgy, hogy eredeti szakmájától eltérő haszonszerzéssel is próbálkozott. A további négy mester néhány év vergődés után végül vagy alkalmazottként szegődött el, vagy felhagyott a szakmájával. Az állami megrendelések gyakorlata azért nem jelentett életképes alternatívát számukra, mert mennyiségben elégtelen volt, tömegesen nem volt képes egzisztenciákat biztosítani. Ennek magyarázata pedig alapvetően az, hogy a hadsereg igényeinek a gyáripár felelt meg, amely természeténél fogva képes volt biztosítani a méretbeli és minőségi standardokat. Ezzel szemben a kézműiparnak ez a teljesítménye meglehetősen hullámzó volt. Továbbá, a kézdivásárhelyi mestereknek egy alapszin-

228 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) K 27. (Minisztertanácsi jegyzőkönyvek) 1886. június 6./1. np.

229 MNL OL K 27. 1886. június 22./1. np.

tű együttműködésére feltétlenül szükség volt ahhoz, hogy elnyerjék a Honvédség pályázatát, történetesen, hogy a munka biztosítékát készpénzben legyenek. Ennél magasabb szintű kooperáció, ami elősegítette volna a megbízható minőséget és a garantált mennyiséget, nem történt. Azért, hogy a mesterek egyéni üzletei nem fejlődtek közös konzorciummá vagy szövetkezetté, alapvetően a tőkefelhalmozásuk alacsony szintje és a céhes rendszerből örökölt mentalitásuk okolható.²³⁰ Ugyanakkor ezen a ponton hiányolható az a hitel, amit a kormány legelőször kilátásba helyezett, vagy valós anyagi támogatás valamely más formája. Azt azonban hozzá kell tennünk, hogy a magyar államkinestár az 1880-as év végén még nem volt abban a helyzetben, hogy megengedhessen olyan hatékony intervenciót, amire a későbbi évtizedekben közületi téren és a gazdasági élet különböző területein egyaránt találunk példát.

A székely akció

A *székely akció* néven ismert, elsősorban az agrárszektorra összpontosító állami támogatási rendszer költségeinek egy része egzakt számokban elérhető az éves Állami Zárszámadások Földművelésügyi Minisztériumra vonatkozó részében, 1903–1916 között.²³¹ A támogatásokat közvetítő intézményi struktúra igen dinamikus fejlődést mutatott, ahogyan a mérlegében szereplő összegek is meredeken emelkedtek. A zárszámadási cím is ennek megfelelően többször változott az alig másfél évtized leforgása alatt: *a hegy-*

230 Lásd: Nagy Botond: Megélhetési taktikák válság idején: kézdivásárhelyi csizmadiák és cipésmesterek a vámháború körülményei között. *Acta Siculica*, 2010, 417–443.

231 Balaton Petra meghatározása szerint a „székely akció” tágabb értelemben társadalmi és állami tevékenységek összességét is jelenti, szűkebb értelemben csak a kormányzati programot, amely keretében több minisztériumi tárca kooperációja történt meg. Meglátása szerint, az állam részéről az anyagi támogatás kedvezményezettje a négy székely vármegye volt, a további területek – Aranyos-Torda, Kis-küküllő, Brassó vármegyék nevesítve – „a társadalmi mozgalom tágabb területe”, amely értelmezésünk szerint nem volt kedvezményezettje az anyagi természetű támogatásoknak. Lásd Balaton Petra: *A székely akció története. I. Források. I/1. Munkaprogram és kirendeltségi jelentések*. Cartofil, Budapest, 2004, 28. Vizsgálódásunk kerete kevésbé képlékeny, kizárólag pénzügyi oldalról közelítjük meg, ennek eredményeként a társadalmi szereplőket leginkább a kedvezményezett oldalán találtuk meg, kivételnek számít, amikor az állam és a társadalmi szereplő támogatóként együttműködik. Továbbá a tárcák kooperációja sem igazolható ebből a szempontból, a székely akcióval összefüggő összegeket csak a Földművelésügyi Minisztérium zárszámadásaiban azonosítottuk. Emellett a valós kedvezményezettek köre sem csak a négy székely vármegyére összpontosult a számsorok szerint.

vidéki földművelő nép segélyezésére (1903), a *hegyvidéki és székely földművelő nép segélyezésére* (1904–1907), a *hegyvidéki és erdélyrészi (székelyföldi) földművelő nép segélyezésére* (1908–1912) és a *miniszteri kirendeltségek*.²³² 1903-ban, amikor az agrártárca zárszámadása alatt külön jelent meg a kiírás, két régióra terjed ki a támogatási rendszer. Az egyik régió Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyét foglalta magába, ez volt az évekkel korábban létrehozott Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség Munkácson, a másik régió Maros-Torda, Udvarhely, Csík és Háromszék megyét foglalta magában, megnevezése pedig Székelyföldi Miniszteri Kirendeltség, amely Marosvásárhelyen volt.²³³ Ez utóbbi 1903-ban még szervezési szakaszában volt, amit mutat az is, hogy az intézményvezető még nem az erre a célra kinevezett állami tisztviselő, hanem Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely törvényhatóságú város főispánja, Sándor János volt.²³⁴ A kezdetinek tekinthető évben tehát két kirendeltség működött összesen 12 tisztviselővel, a program pedig összesen 10 vármegyére terjedt ki. Ehhez képest 1916-ban a miniszteri kirendeltségek száma 6 volt, ezekben 63 tisztviselő tevékenykedett, a program Magyarország területének csaknem felét lefedte, összesen 30 vármegyét foglalt magában.²³⁵

A költségek növekedése tehát részben magyarázható a program kiterjesztésével, ám a támogatások természetének megértéséhez előre kell bocsátanunk, hogy a kiadási összegek 1912-től kezdődő meredek emelkedéséhez a rendkívüli kiadások járultak hozzá. Ezek a rendkívüli kiadási tételek már 1912 előtt is szerepeltek, például 1903-ban a *hegyvidéki népet fenyegető inség enyhítésére beszerzett tengeri ára és azzal kapcsolatos költségek* tétel alatt több mint félmillió korona összeg szerepelt, ami aztán több ízben megismétlődött. 1912-ben a rossz időjárás, 1913-ban árvíz miatt szerepeltek gyorssegélyek, aminek végösszege több millió koronát tett ki, 1914-ben az élelmiszer és takarmányhiány, majd a háború okozta helyzet miatt osztottak ki ilyen nagyobb összegű segélyeket. Ugyanakkor a mérleg másik oldalán szintén az ezeken a jogcímeiken elkönyvelt bevételek jelentették a többmillióss összegeket, amelyeknek viszont a származási helye nem világos:

232 ÁZ FM, 1903. 210–211.; 1904. 224–227; 1905. 224–227.; 1906. 224–227.; 1907. 250–253. 1908. 248–251.; 1909. 248–251.; 1910. 248–251.; 1911. 250–253.; 1912. 246–249.; 1913. 252–257.; 1914. 250–255.; 1914/1915. 218–253.; 1915/1916. 252–257.; 1916/1918. 106–108.

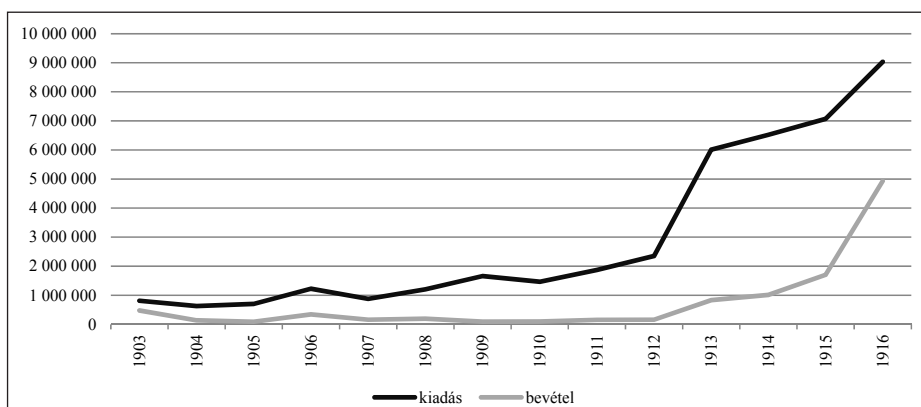
233 A hegyvidéki akció előzményeiről lásd Balaton: A székely akció története... Id. kiad. 32–39.

234 MTCN, 1903. 495.

235 MTCN, 1916. 414.

vagy a segélyezett lakosság, vagy az érintett törvényhatóságok fizettek visza összegeket, esetleg a belügyi tárca folyósította azokat. Fontos kiemelni, hogy ezeknek az inségakcióknak a kedvezményezettjei csak részben voltak a székely vármegyék. Ahol kimutatható ezek részesedése, az az 1912-es gyorssegély a rossz időjárás okán, amikor a minisztérium összesen hárommillió koronát fordított a károk elhárítására, ennek fele esett a két erdélyi kirendeltségre. A következő évben az árvízkarok miatt hasonló volumenű összeg felett diszponáltak.²³⁶ Vizsgálódásunk tehát elsősorban a rendes kiadásokra szűkül. Ennek tételei között a személyi kiadások és a dologi kiadások egy részét (irodaköltségek és házbérek; útiköltségek és napidíjak) egyenlően osztottuk el a kirendeltségek számával: 1903–1907 között 2 részre (Hegyvidéki Miniszteri Kirendeltség Munkácson, Székelyföldi Kirendeltség Marosvásárhelyen), 1908–1912 között 3 részre (kiegészülve a Felvidéki Miniszteri Kirendeltséggel Zsolnán), 1913–1914 között 5 részre (kiegészülve a kolozsvári és a nagyváradi kirendeltségekkel), 1914–1916 között 6 részre (az eperjesi kirendeltség volt az új szereplő).²³⁷ Az agrárszektor szereplőinek nyújtott valós anyagi támogatásokat magában foglaló tételben elkülönítve szerepel minden évben a marosvásárhelyi kirendeltségre eső összeg, így az minden további nélkül használható.

13. diagram. *A Földművelésügyi Minisztérium éves zárszámadásaiból a hegyvidéki földművelő nép segélyezésére (1903), a hegyvidéki és székely földművelő nép segélyezésére (1904–1907), a hegyvidéki és erdélyrészi (székelyföldi) földművelő nép segélyezésre (1908–1912), illetve Minisztériumi kirendeltségek (1913–1916) tételek alatt szereplő összegek*

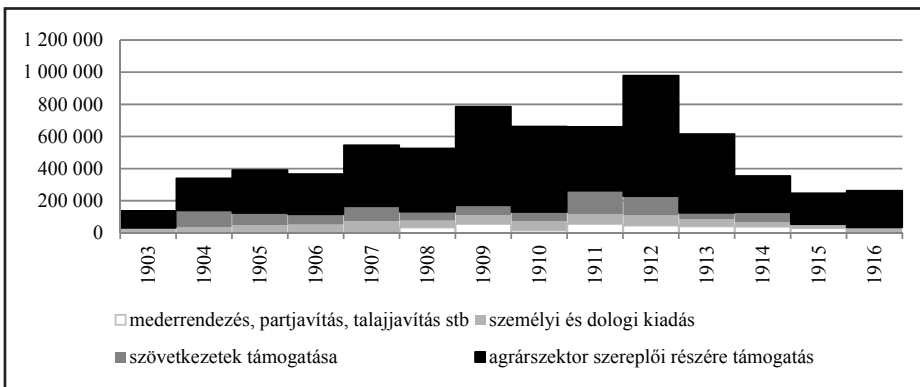

236 Vö. Balaton: A székely akció története... Id. kiad. 62.; 63–66.

237 MTCN, 1904. 261.; 1905. 278.; 1906. 314.; 1907. 319.; 1908. 324.; 1909. 338.; 1910. 357.; 1911. 359.; 1912. 364.; 1913. 378.; 1914. 388.; 1915. 391–392.

A rendkívüli kiadások fejezet átmeneti kiadások alfejezetében vannak további tételek, amelyek vizsgálódásunk tárgyát képezik. Egyik a szövetkezetek támogatását tartalmazza. A marosvásárhelyi kirendeltség hatáskörében eső támogatások 1904-ben kezdődtek ezen a téren, és 1912-ig elkülönítve szerepel ez a tétel, majd a következő két évben együtt a kolozsvári kirendeltséggel, így annak összegét kettéosztottuk. 1915 és 1916-ban a marosvásárhelyi kirendeltség területén levő szövetkezetek nem részesültek állami támogatásban. Ugyanebben a számadási alfejezetben szerepel egy tétel, ami mederrendezést, partjavítást, talaj- és rétvjavítást stb. foglal magában, és amelyben összesítve szerepel minden kirendeltség. Itt, akárcsak a személyi és dologi kiadások esetében, az összeget egyenlően osztottuk el a kirendeltségek számával. A marosvásárhelyi kirendeltség által elkönyvelt bevételeknek csak a töredékét képezte az az összeg, ami a székelyföldi megyékre is leosztható, ez különféle költségtérítésekben merült ki, ezért itt nem foglalkozunk vele. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy az összes miniszteri kirendeltség rendes bevételei között a legnagyobb összeggel az ott működtetett mintagazdaságok szerepeltek, ezek közül a tordai, úgynevezett Szabó József-féle gazdasági iskola emelkedett ki, amely intézmény 1907–1913 között a marosvásárhelyi, majd a kolozsvári kirendeltség kötelékébe tartozott.

14. diagram. *A Marosvásárhelyi Miniszteri Kirendeltség részére az államkincstárból folyósított összegek, inségsegélyek nélkül (korona)*

A Marosvásárhelyi Miniszteri Kirendeltség által az államkincstár részéről az oda tartozó megyék számára folyósított összeg meghatározásához az egyszerű osztás módszerét alkalmaztuk, amely szerint 1903–1906 között négy egyenlő részre (Maros-Torda, Udvarhely, Csík, Háromszék) osztottuk a teljes kiadási összeget. Az 1907-es összeget 5 részre osztottuk

(kiegészítve Torda-Aranyos vármegyével), 1908–1910 között 6 felé (plusz Kis-Küküllő vármegye), 1911–1912 között pedig 9 felé osztottuk (plusz Alsó-Fehér, Kolozs és Szilágy vármegyék). 1913-tól a marosvásárhelyi kirendeltség alá besorolt vármegyék száma 6 (Maros-Torda, Udvarhely, Csík, Háromszék, Kis-Küküllő és Brassó vármegyék), így az alkalmazott osztó is ennyi volt. Ennek eredményeként, a Háromszék vármegyére jutó éves átlagösszeget 1904–1913 között 95 000 koronára becsültük, ami 1915–1916 között, nagyrészt a háborús viszonyok eredményeként 43 000 koronára esett vissza. Ezzel párhuzamosan az 1912 és 1913-ban folyósított rendkívüli segély Háromszékre eső részét egyenként 125 000 koronára tehetjük. A kincstári nyers bevételekhez viszonyítva ez az összeg az előbbi időszakban 2,25%-ot, az utóbbiban pedig 0,97%-ot tett ki. Az inségakció eredményeként 1912 és 1913-ban ez az arány 5% volt. Ugyanakkor el kell fogadnunk azt a tételt is, hogy támogatási programban egyes vármegyéknek nem egésze, hanem csak adott területei voltak belefoglalva, ami nyilván az oda folyósított összegben is érzékelhető volt. Ezt a tényezőt számításba véve a Háromszék vármegyére eső részt kétszeresen számítva (ami meglátásunk szerint eltulzott érték ugyan), a kincstári nyers bevételekhez viszonyított arány 1913 előtt semmiképpen nem lehetett több 4,5%-nál, azután pedig 1,94%-nál.

A célzott támogatások sajátossága, hogy a jogosultság megállapításához nagyobb adminisztrációra van szükség, mint az alanyi jogon elérhető juttatások esetében. A szeszgyárak esetében láttuk, hogy a prémiumok, adóellengetés stb. kérdésében a régebbiről már fennálló pénzügyi igazgatás szervei intézkedtek, a jogosultság megállapításához pedig a kedvezményezetteknek kellett a dokumentációt összeállítani. A székely akció ilyen szempontból a nulláról indult, az intézmény menet közben épült ki, így a marosvásárhelyi kirendeltség teljes költségeinek a 10–11%-a saját igazgatási apparátusának a fenntartására ment el. A célzott támogatások másik árnyoldala, hogy a kedvezményezettek és az abból kimaradók között feszültséget kelt, erre úgyszintén találunk példát Háromszék vármegyében.

E támogatási rendszerbeli sajátosság ellenére a székely akció hatásai egyértelműen pozitívnak értékelhetők. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az ennek keretében folyó támogatások már korábban is léteztek, sok esetben hasonló intenzitással, mint 1903 után. Ide tartozik az állattenyésztés köréből az apaállatok (szarvasmarha, ló, sertés) kedvezményes áron való beszerzése az állami tenyészetekből, vagy a növénytermesztés terén a jó minőségű vetőmag közvetítése – több esetben azzal a feltétellel, hogy a kedvezményezett vetésfordulóval vissza vagy továbbadja a kapott vetőmagmennyiséget. Azt, hogy nem csak egy régi gyakorlat újrácímkézése volt a

székely akció, talán az 1903-as példával tudjuk illusztrálni. A Háromszék vármegyéhez tartozó községek tenyészbika vagy sertés kan vásárlása esetén már egységesen 20% százalékos kedvezményben részesültek, amit a Földművelésügyi Minisztérium folyósított számukra. Továbbá, helyi kezdeményezésű támogatás is működött: Háromszék vármegye gazdasági bizottsága részére 0,5%-os pótdó volt érvényben, az ebből származó összegből többek között a rászoruló községeket támogatták apaállat vásárlásakor. A pótdó-alap forgalma 1903-ban 35 323 korona bevételt és 29 135 korona kiadást mutatott készpénzben.²³⁸ Abban az évben a községek összesen 30 678 korona értékben vásároltak tenyészbikát, az agrártárca támogatása 5363 koronát tett ki (az illetékek levonása után), 1200 korona értékben pedig sertést, a kedvezmény 169 korona volt. Ugyanakkor, teljesen ingyenesen 800 korona értékű baromfit osztottak ki.²³⁹ Újfént hangsúlyoznunk kell, hogy ez a gyakorlat a korábbi évekre is jellemző volt, és még nem képezte a székely akció részét. A marosvásárhelyi miniszteri kirendeltség a tenyészállatok vásárlásánál a már meglévő 20% kedvezményt további 30%-kal egészítette ki, a következő években tehát gyakorlatilag a községek féláron frissíthették állományukat. Az 50%-os támogatás gyakorlatba ültetése már 1903-ban megtörtént, Háromszék öt községében 1331 juhot osztottak ilyen feltételek mellett, ugyanabban az évben azonban, a szintén kedvezményesen kínált vetőmagot nem vették igénybe a kisbirtokosok.²⁴⁰

Az agrárszektorban a székely akció legfontosabb újítása egyrészt a gyümölcsstermesztés terén valósult meg, olyan nemesített gyümölcsfajták csemetéit osztották ki kedvezményesen vagy ingyenesen, amelyek a helyi klímához jól alkalmazkodtak, és ha ez végeredményben a piacosodást nem is mozdította előre lényegesen, az étkezési szokásokat pozitív irányba befolyásolta. A másik novum a kisbirtokosok önszerveződése irányába hatott ösztönzőleg. Különböző mezőgazdasági tanfolyamokra találunk számos példát már az 1880-as években, a székely akciót megelőzően ezeknek tematikája kizárólag a termelés javítására összpontosított. 1903-at követően olyan témák is helyet kaptak, amelyek a piaci szerepléssel voltak összefüggésben. Továbbá a gazdakörök és szövetkezetek alakításának ösztönzése mindenek-

238 RNL KMO Fond 9. 844. á. 108. kötet 1904. április 29./170. jkvp.

239 *Jelentése Szentiványi Miklós kir. tan., Háromszék vármegye alispánjának a vármegye 1903. évi közigazgatási állapotáról és Háromszék vármegye árva- és gyámügyi kezeléséről* (a továbbiakban AJ 1904). Sepsiszentgyörgy, 1904, 33.

240 Uo. 42.

előtt azt a célt szolgálta, hogy az egyénileg boldogulni képtelen kistermelők pozíciókat szerezzenek a helyi vagy regionális piacon.²⁴¹

A marosvásárhelyi miniszteri kirendeltség által irányított állami intervenció az ipari szektorban inkább kivételnek könyvelhető el, hatása azonban túllép a kuriózum körén, ezért érdemesnek látjuk erre is kitérni röviden. Elsők között a Háromszék erdeiben működő faipari vállalatok munkásainak a helyzete keltette fel a kirendeltségnél tevékenykedők figyelmét. A fűrészgyárak üzemvezetéséhez felhívások mentek ki: mivel az ágazatban dolgozók fokozott balesetveszélynek voltak kitéve, ami számos esetben rokkantsággal vagy gyámolítatlan árvák hátrahagyásával járt, ezért biztosítsák a munkásaikat az Országos Gazdasági Munkás és Cseléd Segélypénztárnál.²⁴² Miután erre nem volt semmiféle reakció, a kirendeltség maga íratta be segélypénztári tagoknak az összes dolgozót, a saját költségvetéséből fizetve az 1 korona/fő/év tagsági díjat – ami Háromszékre vetítve 5000 koronánál nagyobb összeget jelentett évente. A marosvásárhelyi kirendeltség ebben a kérdésben nem konzultált a helyi közigazgatással sem, utólag értesítette ezeket, amikor arra szólította fel, hogy azoknak a munkásoknak a névjegyzékét havonta közölgék, akik ilyen ipartelepeken szándékoznak dolgozni.²⁴³ A második ilyen természetű beavatkozás az Erdővidéki Bányaegylet Rt. köpeci bányásztelepeinek kiépítése körül valósult meg. A részvénytársaság 1902-ben kezdte el egy „munkásgyarmat” kiépítését, aminek eredményeként a következő évben egy villanytelep, továbbá négy család befogadására alkalmas lakóház és egy munkáskantin állt készen.²⁴⁴ A miniszteri kirendeltség 1904 őszén közölte azon szándékát Háromszék vármegye alispánjával, hogy saját költségvetéséből felépítene ott egy másik munkásházat

241 A mezőgazdaság terén lemérhető hozam, kultúrák összetételére vonatkozó statisztikán alapuló átfogó összegzés ez idáig nem látott napvilágot a székely akció hatásairól. A székely akcióhoz is köthető mezőgazdasági tanfolyamok tematikájáról, gyümölcsstermesztésről és fajtaösszetétel kérdéséről az állattenyésztésben összefoglalókat lásd: Róth András Lajos: Adalékok a székelyföldi mezőgazdasági ismeretek terjesztéséhez. *Areopolis*, IV., 2004, 125–147.; Róth András Lajos: Fehér vagy tarka szarvasmarha? Érvek és ellenérvek egy fajtaváltás kérdésében. *Areopolis*, VIII., 2008, 155–199.; Róth András Lajos: Az erdélyi gyümölcsstermesztésért. In Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2010, 277–283.

242 A segélypénztárt létrehozó jogszabályokat lásd : CJH-MTT, 1900. évi XVI. törvény-cikk a gazdasági munkás- és cselédsegélypénztárról; 1902.évi XIV. törvény-cikk a gazdasági munkás- és cselédsegélypénztárról szóló1900:XVI. tc. kiegészítéséről.

243 RNL KMO Fond 9. 841. á. 1905/2180.

244 AJ 1904, 39.

5000 korona értékben. A kezdeményezést a bányát üzemeltető részvénytársaság pozitívan fogadta, fel is ajánlott egy telket erre a célra, ugyanakkor kikötötte, hogy a ház lakói csak saját alkalmazottjaik lehetnek, és részletes információkat kért arról, hogy milyen feltételek mellett kívánja az agrártárca a munkások rendelkezésére bocsátani a lakásokat.²⁴⁵ A minisztérium elképzelése a lakásallokáció kérdésében is progresszív volt, 15 év törlesztés után a munkások tulajdonába szándékozta juttatni a lakásokat, ami a bányatulajdonos ellenkezését váltotta ki. Az Erdővidéki Bányaeget Rt. és Háromszék vármegye törvényhatósága összefogásával végül egy kevésbé progresszív megoldás született: a lakásokat bérbe adták, a lakás 50 koronás éves béréből 10 korona a bányatulajdonos pénztárába, 40 pedig az erre a célra létrehozott megyei alapba került.²⁴⁶ Felmerül az alapos gyanú, hogy ez a kompromisszumos megoldás a minisztérium félrevezetésére szolgált, ugyanis 1912-től kezdődően az alapba már nem folyt be a bérből származó részesedés, aminek oka az volt, hogy a törvényhatóság egyszerűen a bányavállalatnak ajándékozta a kérdéses munkásházat.²⁴⁷

A gazdasági élet szereplői számára biztosított kedvezmények 1889/1890-tól kezdődően mérhetőek, a regálekötvények jutaléka és a szeszgyárak prémiuma együttesen a kincstári nyers jövedelmek 9–10%-át tették ki a háborút megelőzően, az adómentesség ennél is nagyobb megtakarítást tett lehetővé. Háromszék szempontjából ez a támogatási rendszer azért is fontos, mert ennek hatására az ágazat versenyképessé vált, a kincstár számításai is beteljesültek, végeredményben pedig a megbízható partnerségnek is köszönhető, hogy Sepsiszentgyörgyön dohánygyár épült. Az állam által az üzleti szférának nyújtott támogatás együttesen, ideértve a székely akciót is, Háromszéken a kincstári nyers jövedelmek 14,5–15,5%-át tette ki 1903 után. 1912 és 1913-ban a székely akció keretében a rendes kiadások visszaestek, a rendkívüli segélyek nyomán azonban az arány mégis 17% körül mozgott, 1914-ben és azt követően 12–13% lehetett.

245 RNL KMO Fond 9. 844. á. 108. kötet 1904. október 16./ 392. jkp.

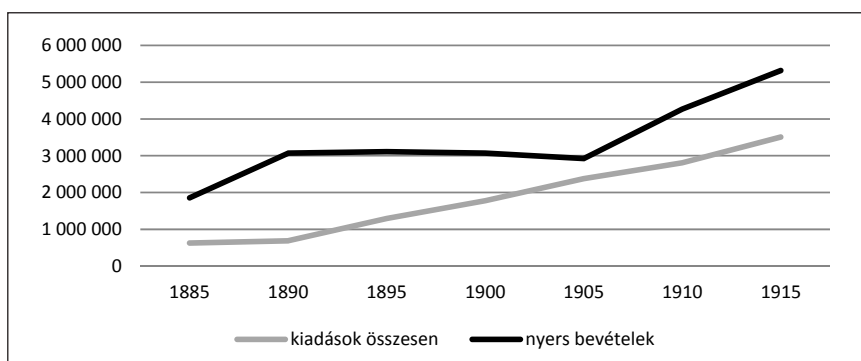
246 RNL KMO Fond 9. 844. á. 113. kötet 1905. október 14./ 340. jkp.

247 A Vármegyei Munkásház Építési Alap 1912-es pénzügyi mérlege (RNL KMO Fond 9. 844. á. 141. kötet 1913. április 26./ 243. jkp.). A munkásház létesítésére és működtetésére vonatkozó levelezést tartalmazó iratcsomót 1905–1912 között évről évre görgették, az üres iratjegyzék utolsó címe „A munkásház építési alapnak az Erdővidéki Bányaegettel kötött ajándékozási szerződése” (1905/2014.; 1906/6858.; 1907/348.; 1908/4298.; 1909/2423.; 1910/1458.; 1911/3.; 1912/1581.). Az iratokat innen az 1928/6904. szám alá utalták, valószínűleg ekkor vették fel az önálló települések törzskönyvébe, azonban a hivatkozott jelzet alatt már nem volt megtalálható.

Mérleg

Háromszék vármegyében, az 1880-as években a közszolgáltatásokra és a gazdaság támogatására az állam a nyers bevételeinek megközelítőleg egyharmadát fordította. A következő évtizedben, főleg a fogyasztási adózás terén végrehajtott reformnak köszönhetően növekedtek a kincstári bevételek, ezzel párhuzamosan pedig a közszolgálati struktúra csak kisebb mértékben változott, végeredményben az állam még kisebb arányban fordított vissza pénzeket arra a területre, ahonnan a bevételei származtak. A századforduló körül azonban fordulat következett be, nagyobb ütemben növekedett a vidéki közszolgáltatásra és a gazdaság élénkítésére fordított összeg, mint az onnan származó bevétel. Ennek eredményeként Háromszék vármegyében, a háborút megelőző években, az adójellegű nyers jövedelmeknek már több mint kétharmada maradt helyben.

15. diagram. *Az államkincstár bevételei és kiadásai Háromszék vármegyében (korona)*

Nem rendelkezünk hozzávetőleges adatokkal a további székely vármegyékre vonatkozóan, de láttuk, hogy az egyenes adózás terén Háromszék teljesített a legjobban, a fogyasztási adók esetében pedig ez az eltérés még hangsúlyosabb lehetett. Ennek alapján megkockáztathatjuk, hogy az 1910-es években Csík, Maros-Torda (Marosvásárhely város nélkül) és Udvarhely megyében ugyanannyit vagy többet fordított az állam a tanulmányban felsorolt közületi kiadásokra és a gazdasági élet támogatására, mint amennyit adó, illeték, jövedék stb. formájában beszedett. Ugyanakkor meg kell említenünk azt is, hogy üzleti szférát célzó támogatások nem folytak be olyan mértékben ebbe a három vármegyébe, mint Háromszékre. Ezen a ponton felmerül a kérdés, hogy az államkincstárnak miből volt fedezete a deficittel működő törvényhatóságok fenntartására. A válaszhoz hozzásegítenek Kö-

3. táblázat. Az államkincstárból finanszírozott kiadási tételek összesítése Háromszék vármegyében (korona)

	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1915
közigazgatás	97 000	97 000	128 232	175 920	252 938	303 250	366 502
pénzügyigazgatás	86 969	112 642	133 883	169 992	241 635	287 070	299 985
igazságszolgáltatás	109 760	114 476	184 582	246 834	300 756	360 517	372 812
közbiztonság	58 800	70 996	93 176	133 413	153 665	228 971	260 158
közutak	110 000	100 000	100 000	180 000	200 000	260 000	360 000
közüktetés	120 500	150 000	245 000	390 000	630 000	720 000	1 180 944
közegészségügy	5 000	5 000	5 000	16 000	19 000	40 000	50 000
gyámügy	0	0	0	0	0	0	0
állategészségügy	20 000	5 000	5 000	16 800	17 400	22 700	29 800
erdőfelügyelet	2 200	3 700	3 800	52 000	58 000	80 000	96 000
fogyasztási adóból visszatérítések	0	0	346 400	357 000	370 000	371 500	373 500
székely akció (ínségsegély nélkül)	0	0	0	0	95 000	95 000	50 000
alkalmi támogatások (hadisegély nélkül)	15 000	20 000	30 000	50 000	50 000	50 000	70 000
összesen	625 229	688 814	1 295 073	1 777 959	2 378 394	2 809 008	3 509 701

4. táblázat. Az államkincstár bevételi kategóriái és összegei (korona)

	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1915
egyenes állami adók	951 243	932 232	938 003	973 907	266 461	989 061	1 199 635
fogyasztási adók	507 865	1 233 227	1 270 504	1 380 039	1 993 936	2 310 941	2 941 636
illetékek, díjak, jövedékek stb.	394 486	906 542	901 604	715 554	661 471	969 373	1 177 980
összesen	1 853 594	3 072 001	3 110 111	3 069 500	2 921 868	4 269 375	5 319 251

vér György számításai az állami bevételek szerkezetváltozásáról. E szerint 1868/1870-ben az adójellegű bevételek 78,6%-ot tettek ki, az állami üzemek csupán 6,9%-ot. Ezzel szemben az 1906/1910-es adatok azt mutatják, hogy a különféle adóterhekből az állami bevételeknek összesen csak 57,5%-a származott, 36,7% az időközben kiépült állami üzemekből folyt be. Azalatt pedig a bevételek teljes volumene is emelkedett.²⁴⁸

A magyarországi gazdasági fejlődés előmozdításában kulcsszerepet vállalt az állam azzal, hogy a társadalmi tőke kialakításának terhére magára vállalta. Ennek előzménye az 1873-as bécsi tőzsekrach, aminek eredményeképpen az osztrák befektetők kockázatosabbnak ítélték meg a közvetlen befektetéseket a saját iparukba, ugyanakkor vonzóbbakká váltak a magyar állampapírok. John Komlos szerint a körülbelül 1893-ig tartó két évtized alatt a magyar államkötvények 60%-át vették meg az osztrákok. A magyar kormány ebből a befolyt tőkéből a magánszektor támogatására, például biztosította a vasúti részvények kamatait, ennek eredményeként pedig létrejött a korszerű közlekedési infrastruktúrája. Párhuzamosan az állami üzemek kiépítése is folyt, a folyamat kiteljesedését pedig a vasutak államosítása jelentette.²⁴⁹ Figyelemmel követve az állam bevételeinek és kiadásainak alakulását Háromszék vármegyében, láthatjuk, hogy az osztrák tőkének a beáramlása egybeesett azzal az időszakkal, amikor a legnagyobb arányban maradtak az adóból származó pénzek a kincstárban. Nincs okunk azt feltételezni, hogy ez a többi magyarországi vármegye esetében is másként lett volna, nyilvánvaló, hogy ezeknek az összegeknek jelentős részét az államkötvények kamatainak a folyósítására fordították. Ennek alapján nem lehet túlzó az a kijelentés, hogy a székely vármegyék, akárcsak az összes többi közigazgatási egység, az 1870–1880-as évek befektetéseinek hasznát is élvezték a századforduló után. Ez a tény új megvilágításba helyezi a dolgokat, és egy kétoldalú, kölcsönös viszonyt mutat a székelyföldi régió és a központi kormányzat között. Végeredményben, ebben a viszonyban az integráció a meghatározó, és nem a bukott államokra jellemző állapotok, illetve az azt kezelni szándékozó segélyezés.

248 Kövér György: *Iparosodás agrárországban*. Gondolat, Budapest, 1982, 18–20.

249 Komlos, John: *Az Osztrák-Magyar Monarchia mint közös piac*. Maecenas, Budapest, 1990, 116–218.